

МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
ДОНИШГОХИ ДАВЛАТИИ ХУЧАНД
БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОЧОН ҒАФУРОВ
КАФЕДРАИ ФИЛОЛОГИЯИ АРАБ

Ба хуқуқи дастнавис

**ББК – 83.3(0)
УДК – 82.0 (575)
О – 98**

ТҮРАЕВА ГУЛОРОХОН БУРҲНОВНА

**ТУГРОИИ ИСФАҲОНӢ ВА НАҚШИ Ӯ ДАР ТАШАККУЛИ АДАБИЁТИ
АРАБИЗАБОНИ ФОРСУ ТОЧИКИ АСРҲОИ XI-XII**

Ихтисос: 10.02.14 – Филологияи классикӣ, филологияи арабӣ ва юнонӣ

**АВТОРЕФЕРАТИ
диссертатсия барои дарёфти дараҷаи
иљмии номзади иљмҳои филологӣ**

Хуҷанд-2021

**Диссертатсия дар кафедраи филологияи араби МДТ-и «ДДХ ба номи
академик Бобоҷон Ғафуров» омода гардиааст.**

Роҳбари илмӣ:

Раҷабова Марҳабо Тӯҳтасуновна –
номзади илмҳои филологӣ,
дотсенти кафедраи филологияи араби
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муқарризони расмӣ:

Зоҳидӣ Низомиддин Шамсиддинзода –
узви вобастаи Академияи миллии илмҳои
Тоҷикистон, доктори илмҳои филологӣ,
профессор, Сафири Фавқулода ва Мухтори
Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Ҷумҳурии
Исломии Эрон

Шоқиров Ҷамшед Валиевич - номзади
илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи
забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии
хуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Муассисаи тақриздиҳанда:

**МДТ-и “Донишгоҳи давлатии забонҳои
Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода”**

Ҳимоя рӯзи «15» сентябри соли 2021 соати «15:00» дар ҷаласаи Шӯрои диссертационии 6D. КОА- 033-и назди МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» (Ҷумҳурии Тоҷикистон, 735700, ш. Хучанд, гузаргоҳи Б. Мавлонбеков, 1) баргузор мегардад.

Бо диссертатсия ва автореферат дар китобхонаи Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров ва сомонаи www.hgu.tj.шинос шудан мумкин аст.

Эълони ҳимояи диссертатсия дар сомонаи расмии КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон www.hgu.tj. ҷойгир карда шудааст.

Автореферат санаи «___» _____ соли 2021 фиристода шудааст.

**Котиби илмии Шӯрои диссертационӣ,
номзади илмҳои филологӣ, дотсент:**

Шарипова М.

ХАРАКТЕРИСТИКАИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мубрамӣ ва зарурати баргузории таҳқиқ. Омӯзиш ва таҳқиқи ҳаёту осори шоирон ва муқаққиқони арабизабони форсу тоҷики адабиёти асрҳои XI-XII яке аз масъалаҳои муҳими адабиётшиносӣ ба шумор меояд, зоро бо зуҳури дини ислом ҳалқҳои форсизабон чун дигар қавму миллатҳои минтақа бо забону фарҳанги арабӣ пайванди ногусастани ҳосил карданд. Пажӯҳиши амиқи адабиёти аҳди Салҷуқиён дар бозгӯй ва кушодани ҷанбаҳои гуногуни таърихи адабиёти араб ва форсу тоҷик созгор ҳоҳад буд. Таҳқиқи мавқеи муҳити адабии давр дар ташаккули ҳунару истеъодиди Туғрои Исфаҳонӣ, таҳлили аҳбори сарҷашмаҳои адабиву таъриҳӣ ва пажӯҳишоти илмии муосир дар робита ба ҳасби ҳоли адиб, баррасии фаъолияти шоир дар дастгоҳи давлати Салҷуқиён, шарҳи таълифоти Туғрои Исфаҳонӣ ва муҳтассоти осори илмии ў, баррасии арзиши адабӣ ва мулоҳизаҳо доир ба нусхаҳои хаттӣ ва нашрҳои девони Туғрои Исфаҳонӣ, таҳлили мавзӯоти шеърӣ дар маърази баррасӣ ва таҳқиқи пажӯҳишгарони адабиёти арабизабони форсу тоҷик бояд қарор бигиранд. Ҳарчанд, зиндагӣ ва мероси шоирони ҷудогонаи асрҳои XI-XII дар рисолаҳои алоҳида мавриди баррасӣ қарор гирифта бошанд ҳам, аммо пажӯҳиши ҳасби ҳол ва осори адабии Туғрои Исфаҳонӣ ба таври алоҳида таҳқиқ нашудааст.

Аз ин рӯ, муҳиммияти ин мавзӯъ ва мавқеи адабиву ҳунарии Туғрои Исфаҳонӣ боис гардид, ки мо онро ба унвони мавзӯи кори тадқиқотии хеш интихоб намоем.

Дараҷаи азхудшудаи масъалаи илмӣ ва заминаҳои назариявию методлогии таҳқиқот. Омӯзиши зиндагинома ва мероси маънавии Туғрои Исфаҳонӣ дар адабиётшиносии муосири ҷаҳон, бахусус, адабпажӯҳии арабӣ, форсӣ ва аврупой барканор намондааст. Дар ҳусуси фаъолиятҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ ва илмиву адабии Туғрои Исфаҳонӣ бо забонҳои гуногуни олам мақолаву асарҳо таълиф шудаанд.

Аз ҷустуҷӯҳо дар заминай мавзӯи мавриди назар дарёфтем, ки таваҷҷӯҳ ба Туғрои Исфаҳонӣ дар чор samt сурат пазируфтааст:

Якум, омӯзиш ва ишораҳо ба шарҳи ҳолу осори адиб ҳангоми тадқиқу баррасии таърихи ислом, адабиёти арабии садаҳои XI-XII ва вазъи сиёсиву иҷтимоӣ ва иқтисодиву фарҳангии замони Салҷуқиён. Ин гуфтаро аксари таҳқиқоти ҷомеи шарқшиносони аврупой, аз қабили Э. Браун, К. Ҳюарт, Ф. Эте, Р. А. Николсон ва дигарон сабт менамояд.

Дуюм, ба тарҷумаву нашри ашъори шоир пардохтани як зумра донишмандон, амсоли Я. Голиус, П. Ваттиер А. Роукс, Е. Пиккок ва пажӯҳишгарони дигар. Адабиётшиносони мазкур дар ҷодаи шинохти зиндагиву осори Туғрои Исфаҳонӣ дар Аврупо пешдастӣ дошта, маҳз бо талоши онҳо ҳанӯз садаи XVII муаррифии ин адиб дар мактабу ҳалқаҳои адабии давр ба амал омадааст.

Сеюм, баробар бо рӯзгори фоҷиабор, фаъолиятҳои гуногунҷабҳа ва шоири соҳибдевон будан қасидаи «Ломият-ул-Аҷам»-и Туғрои Исфаҳонӣ диккати олимону мутарҷимони зиёдро ба худ ҷалб намудааст. Аз миёни шарқшиносони аврупой олимони олмонӣ ҷиҳати шинохти осори Туғроӣ, ба виже «Ломият-ул-Аҷам»-и ў таваҷҷӯҳи бештар зоҳир кардаанд. Аз ҷумла, ҳанӯз дар садаи XIX Карл Небл қасидаи мазкурро аз лотинӣ ба олмонӣ тарҷума намуда, перомуни муаллифи он ва муҳтассоту арзиши асар андешаҳои худро баён дошта буд.¹

¹ Knebel, Karl Ludwig von. K.L. von Knebel's literarischer Nachlass und Briefweschel. Leipzig: Gebruder Reichenbach, 1840.

Дар пайгирий аз ин падида, муҳаққиқ Карл Броккелманн ба омӯзиши амики «Ломият-ул-Ачам», шархҳо ва тарҷумаҳои он пардохт.²

Чорум, таълифи рисолаҳои ҷудогонаи шарқшиносони аврупой дар заминаи мероси илмиву адабии Туғрои Исфаҳонӣ.

Аз нимаи дувуми асри XX ба баъд пажӯҳишгарон Ганс Вейтс ва Катарина Моммсен³ ба таҳқиқи фарогирӯ мукаммалтари осори Туғрои Исфаҳонӣ пардохта, ҳосили ҷустуҷӯҳои хешро ба сурати китоби алоҳида дароварданд.

Илми шарқшиносии рус низ ба масъалаҳои вобаста ба зиндагиву эҷодиёти Туғрои Исфаҳонӣ даҳл намудааст. Аз ҷумла, мусташириён В.В.Бартолд, И.Ю. Крачковский ва ҳоваршиносони дигар ба мероси адабии Туғрои Исфаҳонӣ, баҳусус, ба қасидаи «Ломият-ул-Ачам» эътибори маҳсус додаанд.

Пажӯҳишгари номдор Е.Э.Бертелс доир ба шуҳрати қасидаи ёдшуда ва тарҷумаи лотинии аз ҷониби Голиус суратгирифтаи он сухан ба миён овардааст. Ба андешаи ин муҳаққиқ, маҳз тавассути «Ломият-ул-Ачам» Туғроӣ ба ҷунун шуҳрати баланд соҳиб гардидааст.⁴

Минбаъд, муҳаққиқи таърихи адабиёти форсу тоҷик А.Н.Болдириев ва дигарон дар таълифоти ҳеш ҳини сухан аз адабиёти ҳалқҳои эронӣ дар садаҳои XI-XII аз Туғрои Исфаҳонӣ ва осори ў, ба вижа қасидаи «Ломият-ул-Ачам» ёд кардаанд. Онҳо ба таҳқиқи густарда и мавзӯъ напардохта бошанд ҳам, муҳокима ва мулоҳизаҳои пурқимате доир ба он баён кардаанд, ки дар шинохту маърифати рӯзгору мероси адабии Туғрои Исфаҳонӣ судманд мебошанд.

Олимӣ дигари рус И.Н.Холмогоров «Ломият-ул-Ачам»-ро ба забони русӣ тарҷума карда, зимнан роҷеъ ба аҳволу осори муаллифи қасида низ маълумот додааст⁵

Ҳамзамон муҳаққиқ В.М.Бейлис дар ҳусуси зиндагиномаву эҷодиёти Туғроӣ ду мақолаи пурмуҳтаво.⁶

Маҷмӯан, дар аксари таҳқиқоти ҳоваршиносони русиву аврупой ба Туғрои Исфаҳонӣ ва осори ў баҳои баланд дода шудааст.

Нуктаҳои асосӣ ва воқеаҳои калидии зиндагинома ва осори Туғрои Исфаҳонӣ дар нақду суханварии арабӣ ҷойгоҳи хос дорад. Донишмандони арабшиносро, пеш аз ҳама, мазмуну мундариҷа, санъати шоирий ва ҷанбаҳои балофии девони шеър ва қасидаи «Ломият-ул-Ачам»-и Туғрои Исфаҳонӣ ба ҳуд қашидааст. Ҳамҷунин, доир ба нусхашиносӣ, тарҷумаҳо ва нашри таълифоти адиби мазкур тадқиқоти зиёд рӯйи кор омадааст.

Қасидаи «Ломият-ул-Ачам» бори аввал дар дастгоҳи чопӣ нимаи дувуми садаи XIX бо таълиқот ва бидуни таъриҳ дар Лубнон нашр гардид.

² Брокелман К. Таъриҳ-ул-адаб ал-араби / нақалаҳу ила-л-арабия Абдулхалим ан-Наҷҷор. Аҷзоъ 5. Ал-коҳира: Дар-ул-маариф, 1965/1384

³ Mommsen Katharina. Goethe and the Poets of Arabia. (Translated by Michael M. Metzger). New York, Camden House, 2014.

⁴ Бертелс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. Избранные труды, том I. Москва: Изд-во восточной литературы, 1960-556 с.

⁵ Брокелман К. Таъриҳ-ул-адаб ал-араби / нақалаҳу ила-л-арабия Абдулхалим ан-Наҷҷор. Аҷзоъ 5. Ал-коҳира: Дар-ул-маариф, 1965/1384

⁶ Бейлис В.М. «Везир Муайяд ал-Мулк», «К анализу источников для биографии Абу Исмаила ал-Хусайна ат-Туграи». Бейлис В.М. Из истории везирата в период кризиса сельджукского государства. Везир Му'айяд ал-Мулк//Средневековый Восток. История, культура, источниковедение. – М., 1980. – с. 67-76.; Бейлис В.М. К анализу источников для биографии Абу Исмаила ал-Хусайна ат-Туграи//Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. – М.: Наука, 1994 – Вып.1.- с. 52-56.

Баъдан он дар маңмұаи «Маңмұаат мұхиммөт ал-мутун» низ солҳои 1280/1864, 1281/1865, 1295/1878 дар Қохира рўи чоп омад.⁷

Табиист, ки қасида дар дастгоҳҳои нави чопй бо төъдоди афзун ба табъ расид ва дар доираҳои адабии кишварҳои гуногуни арабизабон ва минтақаи Ховари Миёна пашн гардид.

Минбаъд муҳаққиқону муаллифоне, ки ба навиштани китобҳои «Таърихи адабиёти араб» машғул шуданд, даст ба ташреҳу тавзехи паҳлӯҳои мухталифи рӯзгору осор ва арзиши девони Туғрои Исфаҳонӣ заданд. Аз ҷумла, донишманди араб Ҳанно ал-Фоҳурӣ зимни таҳлили адабиёти арабизабони аҳди Салҷуқиён ба Туғрои Исфаҳонӣ ишораҳо кардааст.

Аксари пажӯҳандагони адабиёти араб дар зайлар байни шарҳи ҳолу мероси адабии ин адиг ба қасидаи «Ломият-ул-Аҷам»-и ў таваҷҷӯҳи хос мабзул доштаанд. Ҷунончи, Шавқӣ Зайф арзиши баланди асарро таъкид дошта, бархе аз аబёти онро таҳлил намуда, аҳамияти қасидаро дар панду андарзҳои он донистааст.⁸

Муҳаққиқи дигари араб Умар Фарруҳ аз аҳамияти «Ломият-ул-Аҷам» сухан ба миён оварда, гуфтааст, ки бархе аз аబёти он ҳукми зарбулмасал ва мақоли маъруфро пазирифтааст

Пажӯҳишгари дигари араб Аҳмад Зайёт арзиши қасидаи «Ломият-ул-Аҷам»-ро чунин таъйин намудааст: «Беҳтарин қасидаи девони Туғроӣ ломияи ў маъруф ба «Ломият-ул-Аҷам» мебошад. Воқеан ҳам, қасидаи мазкур аз дурдонаҳои шеър ва намунаи барҷастаи он ба шумор меравад».⁹

Баррасии ҳамачонибаи зиндагиномаи Туғрои Исфаҳонӣ, девони шеър ва «Ломият-ул-Аҷам»-и ў дар адабиётшиносии араб аз ҷониби Алий Ҷаводи Тоҳир сурат гирифтааст. Ин суханшинос бо зикру таҳлили санадҳои мұттамад барои событ соҳтани ҷойгоҳи баланди адабии Туғроӣ сайди намудааст.¹⁰

Дар таърихи адабиёти форсу тоҷик ва миёни донишмандони гузаштаи мо «Ломият-ул-Аҷам» маъруф буда, бино ба ахбори Ҳонбобо Машор он соли 1272/1856 дар Техрон бо чопи сангӣ, бидуни шумораи сафҳа, зимни шарҳи ҳафт муаллақот ба табъ расидааст.¹¹

Олимону донишмандони эронӣ Забеҳуллоҳи Сафо, Ризозода Шафақ, Маҳдии Муҳаққиқ, Музаффар Бахтиёр, Сайид Аҳмади Порсо ва дигарон дар китобҳои марбут ба таърихи адабиёти форсӣ ва мақолаҳои чудогона оид ба арзишу аҳамияти эҷодиёти Туғрои Исфаҳонӣ изҳори назар кардаанд.

Ҳамчунон дар боло ишора кардем, Забеҳуллоҳи Сафо дар бораи Туғрои Исфаҳонӣ хеле маълумоти мухтасар, вале бисёр мухим додааст.

Доктор Маҳдии Муҳаққиқ дар мақолаи мухташами «Тарҷумаи мансуру манзуими қасидаи «Ломият-ул-Аҷам»-и Туғрои Исфаҳонӣ байт ба байт матни

⁷ Брокелман К. Таърих-ул-адаб ал-араби / нақалаҳу ила-л-арабия Абдулхалим ан-Наҷҷор. Аҷзоъ 5. Ал-қохира: Дар-ул-маариғ, 1965/1384

⁸ Брокелман К. Таърих-ул-адаб ал-араби / нақалаҳу ила-л-арабия Абдулхалим ан-Наҷҷор. Аҷзоъ 5. Ал-қохира: Дар-ул-маариғ, 1965/1384-С. 584-585

⁹ Аз-Зайёт, Аҳмад Ҳасан. Таърих-ул-адаб-ул-араби. Дор наҳзати Миср ли-т-табъ ва-н-нашр, ал-Фаҷола-ал-Қохира – 548 с.

¹⁰ Тоҳир Али Ҷавод. Аш-шиър-ул-араби фи-л-Ирок ва билоди-л-Аҷам фӣ-л-аср ас-Салҷуқи. Дору-ройд ал-Араби, Бейрут-Лубнон. Ат-табъат-ус-сони, 1985/1405 – 560 с.

¹¹ Машшор, Ҳонбобо. Муаллифини кутуби чопии форсӣ ва арабӣ. Техрон-Эрон, 1952/1340. Адад-ул-аҷзо 2, ал-ҷузъ 2 – 990 с

арабии қасидаро оварда, айнан онро ба форсӣ баргардон намуда, сипас дар хусуси мазмуну муҳтаво ва санъати шоирии муаллифи он мулоҳиза рондааст.¹²

Мусташрики дигари эронӣ Музаффар Бахтиёр низ ба шинохти ҳаёту эҷодиёти Тӯроии Исфаҳонӣ машғул шуда, ҳосили ковишиҳои илмии хешро дар осори гаронбаҳо ғунҷоиш додааст.

Бояд таъкид дошт, ки адабиётшиносон ва шарқшиносони тоҷик то имрӯз доир ба зиндагиномаву мероси адабии Тӯроии Исфаҳонӣ тадқиқоте ба сомон нарасонидаанд. Аз ин рӯ, мо бо дарки зарурати омӯзиши ин масъала ва мушоҳидаи ҳолигоҳи мавзӯъ дар илми муосир кӯшиш намудем, ки бо ҷустуҷӯ, гирдоварӣ, омӯзиш ва таҳлили ҳаматарафаи манобеи аслӣ оид ба ҳувияти таъриҳӣ ва адабию ҳунарии Тӯроии Исфаҳонӣ ва осори ў тадқиқот анҷом диҳем.

ТАВСИФИ ҮМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Ҳадафи таҳқиқот. Мақсади асосии таълифи рисола таҳқиқи рӯзгору осори донишманду шоири забардасти арабизабони садаҳои XI-XII Тӯроии Исфаҳонӣ, баррасиву таъйини арзиши адабии девони шеърӣ ва қасидаи «Ломият-ул-Аҷам»-и шоир мебошад. Ҳамчунин, кӯшиш бар он рафтааст, ки ҷойгоҳи ў дар назму насрни арабизабони аҳди Салҷуқиён, таъсири эҷодиёти ў ба адабиёти арабизабони форсу тоҷики замони зиндагии суханвар ва қарнҳои минбаъда мавриди омӯзиш қарор гирад.

Объекти таҳқиқот. Нақши Тӯроии Исфаҳони дар ташаккули адабиёти арабизабони форсу тоҷики асрҳои XI-XII.

Предмети таҳқиқот. Омӯзиши девон ва қасидаи «Ломият-ул-аҷам»-и Тӯроии Исфаҳонӣ.

Масъалаҳои таҳқиқот. Тадқиқи ҳамаҷонибаи масъалаҳои зерин мақсади навиштани рисолаи илмиро равшан менамоянд:

- сайри муҳтасар дар авзои сиёсиву иҷтимоӣ ва адабию фарҳангии аҳди Салҷуқиён;
- шарҳи мавқеи муҳити адабии давр дар ташаккули ҳунару истеъододи Тӯроии Исфаҳонӣ;
- таҳлили аҳбори сарҷашмаҳои адабиву таъриҳӣ ва пажӯҳишоти илмии муосир дар робита ба ҳасби ҳоли адиб;
- баррасии фаъолияти шоир дар дастгоҳи давлати Салҷуқиён;
- тадқиқи ҷойгоҳи ҳунарии суханвар аз назари донишмандони гузашта;
- шарҳи таълифоти Тӯроии Исфаҳонӣ ва муҳтассоти осори илмии ў;
- омӯзиши таркиби девони ашъор, баррасии арзиши адабӣ ва мулоҳизаҳо доир ба нусхаҳои хаттӣ ва нашрҳои девони Тӯроии Исфаҳонӣ;
- пажӯҳиши таърихи зуҳур ва рушди қасидаи маъруфи «Ломия» дар адабиёти араб;
- шарҳу тавзеҳи арзиши адабии қасидаи «Ломият-ул-Аҷам» аз дидгоҳи донишмандони гузашта ва имрӯза;
- маънидоди равиши шарҳнигорӣ ба қасидаи «Ломият-ул-Аҷам» ва аҳамияти кори шореҳон;
- омӯзиши таъсири «Ломият-ул-Аҷам» ва ашъори дигари Тӯрой ба эҷодиёти шоирони баъд аз ў;

¹² Mahon Muxâkkiq. Tarҷumaи мансур ва манзуми қасидаи Ломият-ул-аҷами Тӯрой Исфаҳонӣ. Мачаллаи илмӣ-пажӯҳишӣ донишкадаи адабиёт ва улуми инсонии донишгоҳи Исфаҳон давраи дувум, шумораи бисту якум (Вижаномаи Исфаҳон) 2001/1379-261 с.

– таҳлили мавзӯти шеърӣ, ҳунари шоирий ва таъсири мутақобили назми арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ дар эҷодиёти Туғроии Исфаҳонӣ;

– тадқиқи таъсири мутақобили назми арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ дар эҷодиёти инадиб.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Бинобар он ки аҳбори ҳаёту фаъолияти эҷодии Туғроии Исфаҳонӣ ва аксари осори таълифнамудаи ў ба иллати ҳаводиси рӯзгор аз байн рафтаанду танҳо пораҳое аз таълифоти мавсуф дар манобеи мұттамади таърихиву адабӣ сабт гардидаанд, муаллиф дар пайгирии ҳадафи хеш ба аснод ва матолиби маохизи мұттабари арабӣ, аз қабили «ал-Ансобы»-и Абусаъди Самъонӣ, «Бүгят-ут-талаб»-и Ибни Адим, «Харидат-ул-қаср ва ҷаридат-ул-аср»-и Имодуддини Исфаҳонӣ, «ал-Лубоб» ва «ал-Комил фи-т-таърих»-и Ибни Асир, «Сийар аълом-ан-нубало»-и Шамсуддини Заҳабӣ, «Шазарот-уз-заҳаб»-и Ибни Имоди Ҳанбалӣ, «Мұғъзам-ул-удабо»-и Ёқути Ҳамавӣ, «Вафаёт-ул-аъён ва анбоъу абно-уз-замон»-и Ибни Ҳалликон, «ал-Вофӣ би-л-вафайот»-и Салоҳуддини Сафадӣ, «ан-Нучум-уз-зоҳира»-и Тағрибардӣ ва ғайра такя карда, ба масъалаҳои мавриди назари хеш ба қадри имкон равшанӣ андохтааст. Дар ҷараёни тадқиқи ашъори Туғроии Исфаҳонӣ девони шоир ҳамчун сарчашмаи аслӣ ба кор гирифта шуд.

Усули таҳқиқот. Асоси равиши рисоларо принципи таҳлили мұқоисавӣ-таърихӣ фароҳам овардааст. Ҳамчунин зимни таълифи рисола аз дастовардҳо ва усулҳои таҳқиқотии олимони ватаниву ҳориҷӣ, чун В. В. Бартолд, Е. Э. Бертелс, И. С. Брагинский, И. Ю. Крачковский, К. Броккелман, Э. Браун, З. Сафо, М. Н. Османов, Р. Ҳодизода, Ҳ. Шарифов, А. Сатторзода, А. Насриддинов, Н. Салимӣ, Н. Зоҳидӣ, Т. Мардонӣ, А. Абдусаттор, У. Ғаффорова, Р. Восиева, Ф. Насриддинов ва дигарон истифода шудааст.

Соҳаи таҳқиқот. Масоили таҳлили осори Туғроии Исфаҳонӣ ва саҳми вай ба адабиёти арабизабони форсу тоҷик.

Марҳилаҳои таҳқиқот:

- интиҳоби мавзӯъ;
- омӯзиши адбиёт доир ба мавзӯи мавриди таҳқиқ;
- ҷамъоварии маводи таҳқиқ ва таснифу табақабандии онҳо;
- таҳлили маводи таҳқиқ;
- дар амалия татбиқ кардани назария; -натиҷагирий ва хулоса.

Пойгоҳи асосии иттилоотӣ ва озмоиши таҳқиқот: Нақшаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи филологияи араби МДТ-и “Донишгоҳи давлатии Ҳуҷанд ба номи академик Б. Ғафуров”, мувоғиқ ба самти «омӯзиши таърихи адабиёти арабизабони форсу тоҷик ва таҳаввулу ташаккули он дар давраҳои мухталиф» ва конференсияҳои донишгоҳӣ, ҷумҳурияйӣ ва байналмилалӣ ташкил медиҳанд.

Эътиомднокии натиҷаҳои диссертационӣ. Натиҷаҳои пажӯҳиш дар дарсҳо ва курсҳои маҳсуси лексионӣ – амалии факултетҳои забонҳои шарқи Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Ҳуҷанд ба номи академик Б. Ғафуров» истифода шудааст. Муҳимтарин нуктаҳои диссертатсия дар конференсияҳои илмӣамалии донишгоҳӣ, ҷумҳурияйӣ ва байналмилалӣ (солҳои 2014-2021) аз тарафи диссертант мавриди корбурд қарор гирифтааст.

Навғониҳои илмии рисола. Дар рисола бори нахуст нуктаҳои асосии зиндагинома ва эҷодиёти Туғроии Исфаҳонӣ, ҷойгоҳи осори ў дар адабиёти арабизабон, фаъолияту мавқеи суханвар дар дастгоҳи ҳукумати Салҷуқиён, таъсири авзои ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва адабӣ ба фаъолияти эҷодии

нигоранда, афкору андешаҳои муҳаққиқони асримиёнагӣ вобаста ба арзиши назму насри адиб, мундариҷаи девони ашъори шоир ва муқоисаи муҳтасари нусхаҳои хаттӣ ва нашрҳои он, инчунин қимати адабии қасидаи «Ломият-ул-Аҷам» ва шарҳҳои ба он нигошташуда мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд.

Ҳамзамон, бо овардани намунаҳо аз қасидаи «Ломият-ул-Аҷам» мақоми ин оғаридаи адабиву бадеии Туғрои Исфаҳонӣ дар таърихи адабиёт, омилҳои шуҳрат ёфтани ва мавриди истиқболияҳои эҷодӣ қарор гирифтани ин шеър тадқиқ шудааст.

Таваҷҷуҳ ба он зоҳир шудааст, ки мавзӯъ, муҳтаво ва ҷанбаҳои поэтиии девони шоир ва таъсири мутақобили назми арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ дар эҷодиёти Туғрои Исфаҳонӣ ба таври мукаммал омӯхта шавад.

Арзиши назарӣ. Рисола барои таҳқиқи ҳамаҷонибаи масоили адабиёти классикии араб ва форсу тоҷик аз ҷанд ҷиҳат судманд буда, аз мундариҷа, тарҳи масъалаҳои таҳлилгардида, банду баст ва натиҷаи умумии тадқиқот арзишҳои зерини назариву амалии он ҳосил мегардад:

- рисола барои таълифи китобҳои таълимии «Таърихи адабиёти араб» ва «Таърихи адабиёти форсу тоҷик» зарур аст;
- масоили марбут ба таърихи хонадони Салҷуқӣ баёнгардида такмилаи хуби дастурҳои таърихи адабиёт ва таърихи сиёсии ин хонадон ба ҳисоб рафта метавонанд;
- маводи дар заминаи девон ва қасидаи Туғрои Исфаҳонӣ таҳлилшуда метавонанд барои навиштани поэтикаи назми адабиёти арабизабон хидмат намоянд;
- асноди дақиқи илмии дар рисола тавзехёфта метавонад барои тадқиқи сайри назирапардозӣ дар мисоли қасидаи «Ломият-ул-Аҷам» ба кор ояд;
- он барои такмили поэтикаи назми арабизабони форсу тоҷик аҳамияти хос дорад;

Арзиши амалии рисола ҷиҳати таълими машғулиятҳо, курсҳо ва семинарҳои маҳсус оид ба таърихи адабиёти араб ва робитаи адабиёти ҳалқҳои араб ва форсу тоҷик ба муаллимони забон ва адабиёти араб ва тоҷики донишкадаю донишгоҳҳои олии соҳавӣ ҳамчун маводи ёрирасон кӯмак мерасонад;

– таҳқиқот барои навиштани корҳои курсӣ, рисолаҳои ҳатм, дипломӣ, магистрӣ барои донишҷӯён хидмат ҳоҳад кард.

Нуктаҳои меҳварие, ки барои дифоъ пешниҳод мешаванд:

1. Омӯзиши паҳлӯҳои гуногуни зиндагинома ва осори Туғрои Исфаҳонӣ.
2. Таҳқиқи мақоми адиб дар дастгоҳи ҳукумати Салҷуқиён, баррасии таъсири авзои ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва адабӣ вобаста ба фаъолияти эҷодии суханвар.
3. Таъйини ҷойгоҳи Туғрои Исфаҳонӣ дар байни шоирони арабизабони садаҳои XI-XII ва даврони минбаъда.
4. Баррасии арзиши ҳунарии эҷодиёти шоир, тадқиқи афкору андешаҳои муҳаққиқони асримиёнагӣ дар робита ба осори ў.
5. Пажӯҳиши девони шеърии шоир, муқоисаи муҳтасари нусхаҳои хаттӣ ва нашрҳои он.
6. Омӯзиши ҷойгоҳи қасидаи «Ломият-ул-Аҷам» дар таърихи адабиёт, тадқиқи шарҳҳои ба он нигошташуда ва омилҳои шуҳрат ёфтани ин шеър.
7. Баррасии таъсири эҷодиёти Туғрои Исфаҳонӣ ба назми даврони минбаъда.

8. Омӯзиши мавзӯй, муҳтаво ва ҷанбаҳои поэтикии девон ва қасидаи «Ломият-ул-Аҷам».

9. Таҳқики омезиши суннатҳои шеъри арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ дар эҷодиёти Туғроии Исфаҳонӣ.

Саҳми шахсии довталаб. Диссертант дар тӯли солҳои ба ҳайси унвонҷӯ ба омӯзиш ва пажӯҳиши афкори назарии донишмандони дохилию бурунмарзӣ, аз ҷумла, Туғроии Исфаҳонӣ пардохтааст. Баррасии робитаи адабии арабу аҷамро дар бар гирифта, дар ҷараёни таҳлил қӯшиш карда шудааст, ки сабабҳо, усулҳо ва ҳусусиятҳои унсурҳои адабӣ дар осори Туғроии Исфаҳонӣ истифодагардида дар рисолаҳои Туғрой ба риштаи таҳлил қасида шавад. Тарҷумаҳои қасидаи «Ломият-ул-аҷам»-и Туғрой ба забонҳои аврупӣ мариди таҳлил ва мауқоиса қарор гирифтааст.

Натиҷаҳои бадастомада дар диссертатсия маҳсули пажӯҳиши шахсии муаллифанд.

Таъииди диссертатсия ва иттилоот оид ба истифодаи натиҷаҳои он. Диссертатсия дар кафедраи филологияи араби Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Ҳуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» ба иҷро расида, дар ҷаласаи кафедраи номбуруда (протоколи №8 аз 16.03.2019).

Баҳшҳои асосии рисолаи мазкур дар ҷаласаҳо ва семинарҳои назди кафедраи филологияи араби Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Ҳуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Аз рӯи мавзӯи рисола дар конфронсу симпозиумҳои байнамилалӣ, инчунин конференсияҳои илмии солонаи устодону кормандони Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Ҳуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» маърӯзаҳо хонда шуданд.

Интишори натиҷаҳои диссертатсия. Доир ба мавзӯи рисола 6 адад мақолаи илмӣ, аз ҷумла 4 адад дар мачаллаҳои илмии тақризшавандай Комиссияи олии аттестаціонии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор ёфтаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми рисола. Рисола аз муқаддима, се боб, даҳ фасл, ҳафт зерфасл, хулоса ва рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат аст.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТ

Дар муқаддимаи рисола аҳамияту дараҷаи омӯзиши мавзӯй, мақсад ва вазифаҳои асосии таҳқиқ, сарчашмаҳо ва равиши пажӯҳиши мавриди баррасӣ қарор гирифта, арзиши назарӣ ва амалии мавзӯй, инчунин навғониҳои таҳқиқот, нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда муқаррар карда шудааст.

Боби нахустини рисола «Ҳаёт ва фаъолияти эҷодии Туғроии Исфаҳонӣ» ном дошта, ба ҳукми заминай пажӯҳиши масъалаҳои умумии тадқиқотро дар бар мегирад. Ин қисмати рисола аз чор фасл ва ду зерфасл иборат аст.

Дар фасли аввал ба таври муҳтасар вазъи сиёсиву фарҳангии садаҳои XI-XII баррасӣ гардида, диссертант асосан дар ҳусуси пайдоиш, ташаккул ва такомули сиёсӣ ва таърихи ойини кишвардории хонадони Салҷуқӣ сухан мегӯяд. Маълумоти дар бораи асли ин сулола овардашуда, ки такя ба манобеи зиёд дорад, аз арзиши баланди илмӣ барҳурдor аст. Гуфта мешавад, ки дар баробари талошҳои пайваста барои ба даст овардани ҳокимияти сиёсӣ ва забту горати сарзаминҳо бархе аз амирону вазирони ин давлат аҳли илму дониш ва ҳомиву сарпарasti аҳли эҷод будаанд, ки мисоли равшани он фаъолиятҳои густарда и Низомулмулк аст. Ин донишманди бузург баробари ислоҳоти куллӣ дар донишшу маориф, инчунин дар аксари марказҳои бузурги илмӣ мадрасаҳои «Низомия» бунёд ниҳода, дар равнақи

хираду маърифат сахм гузошт. Вусъати донишу оянданазарии ў дар илму ҳикмат ба ҳадде буд, ки вай барои соҳтани тақвим дар замони Маликшоҳи Салҷуқӣ сабй кард ва он дар таърих бо номи «Зичи маликшоҳӣ» маъруф аст.

Дар ин фасли пажӯҳиш сухан аз густураи сиёсиву фарҳангии ин давлат меравад, ки то сарзаминҳои Руму Византия тӯл кашида, сарҳадди машриқу мағрибо фаро мегирад. Маълум мегардад, ки дар баробари шаҳру марказҳои гуногуни дар тасаллути Салҷуқиёнбуда, Исфаҳон низ дар он замон хеле ободу маъмур буд ва дар муассисаҳои илмиву таълимии он навомӯзону донишмандони зиёд машғули тадрису таълим будаанд. Маҳз дар ин шаҳр яке аз ин шахсиятҳои барчаста ва алломаҳои маъруфи замони Салҷуқиён Туғрои Исфаҳонӣ ба арсаҳои илму сиёсат омад.

Фасли дуюми боби аввал **«Аҳбори сарҷашмаҳои адабиву таъриҳӣ ва илмии мусоир оид ба тарҷумаи ҳоли Туғрои Исфаҳонӣ»** ном дошта, нуктаҳову лаҳзаҳои асосии рӯзгори ин ҷеҳраи машҳур баррасӣ гардидааст. Мубоҳиси ин бахши рисола бештар дар бораи ному лақаб, санаҳои дурусти таваллуду вафот, обову аҷдод, вазифаву мансаб, шуҳрату мақом ва дигар масъалаҳои вобаста ба зиндагиномаву камолоти фардии Туғрои Исфаҳонӣ ороста шудаанд. Яке аз ин гуфтугӯҳо ишораи бархе аз сарҷашмаҳо ба арабиасл будани адиб бошад ҳам, vale дар идомаи таҳлилҳо дар ин ҷо ба субутрасида ва андешаҳои дар фаслу бобҳои минбаъда омада он қатъӣ ба назар намерасад. Посух ба ин баҳс шеъри Туғроӣ аст, ки зимни оғаридаҳои зебои манзумаш хешро аз нажоди ориёиву аҷамӣ меҳонад ва бо он ифтиҳор менамояд.

Ҳамчунин тадқиқоти дар ҳусуси Туғрои Исфаҳонӣ дар ин фасл анҷомдода равшан месозад, ки пасовандони ў бо донишу фазл ва обрӯю нуғузи хеш дар кори қишвардории ҳокимону амирони Салҷуқӣ ширкати фаъол доштаанд.

Дар зерфасли якум фаъолияти Туғрои Исфаҳонӣ дар дастгоҳи давлати Салҷуқиён тадқиқ шудааст. Барои ҳаматарафа равшан соҳтани ин паҳлӯи зиндагии Туғроӣ маводи манобеи мұytамад ба кор гирифта шуда, мавқеи сиёсии ин шахсияти машҳур муайян гардидааст. Масалан, муаллифи «Буғайат-ут-талаб» дар ин ҳусус чунин тазакқур соҳтааст: «Туғроӣ соли 479/1087 ба сұхбати Султон Маликшоҳ шарафбўғ гардида, дар назди вай адои хидмат намуд. Сипас дар девони иншо ва туғрои писари вай – Султон Муҳаммад фаъолият намуд. Аз ин хотир, ба Туғроӣ маъруф гардид. Муддате девони ишрофи мамлакатро роҳбарӣ мекарду баъдан ўро аз он ҷо барканор карданд.¹³

Аз рӯи аҳбори мавҷуда нахустин касе, ки барои роҳ ёфтани Абуисмоили Туғроӣ ба девони иншои Салҷуқиён мусоидат кардааст, Абулмаҳосин Мачдууддавла Муинулмулк Муҳаммад ибни Фазлуллоҳ мулаққаб ба Сайидурруас мебошад. Ў соҳиби девони иншо ва туғрои Султон Алп-Арслон ба шумор мерафт. Мавсуғ аз фасоҳату заковати Туғроӣ ва мазомини ашъораш ба ҳайрат афтода, ўро котиби девон таъйин соҳт. Фузун бар ин, вайро ба Низомулмулк муарриғӣ кардаву миёни эшон равобите барқарор кард, ки нуктаи мазкурро аз мадхияҳои шоир равшан бархондан мумкин аст¹⁴

¹³ Аз-Зайёт, Аҳмад Ҳасан. Таъриҳ-ул-адаб-ул-араби. Дор наҳзати Миср ли-т-табъ ва-н-нашр, ал-Фаҷола-ал-Қоҳира – 548 с

¹⁴ Туғроӣ, Абуисмоил. Дивон ат-Туғроӣ. Матбаъат ал-ҷаҳоиб би-л-Қустантиния, 1881/1300 – 145 с; Тоҳир Али Ҷавод. Аш-шиър-ул-араби фи-л-Ироқ ва билоди-л-Аҷам фӣ-л-аср ас-Салҷуқи. Дору-р-роид ал-Араби, Бейрут-Лубнон. Ат-табъат-ус-сони, 1985/1405 – 560 с.; Шавқӣ Зайф. Таъриҳ-ул-Адаб-ул-

Фаъолият дар девони султонӣ ба Туғрой имкон медиҳад, ки бо аҳли сиёсат ва адаб унсу ошной пайдо карда, дар рикоби салтанат ба шахру билоди гуногун, чун Бағдод, Чибол, Рай, Ирбил ва ғайра сафар намояд ва доништу тачрибаи хешро низ афзун созад. Ӯ аз вазифаи котибу муншиӣ то ба маснади вазирӣ мушарраф гардид. Илова бар Салҷуқиён, ҳокимони давлати Аюбӣ ҳам ба Туғрой таваҷҷӯҳ доштанд ва меҳостанд, ки ӯ шомили корҳои сиёсии ойини кишвардории онон бошад.

Аз иттилои манбаъҳо аён мешавд, ки Туғрой кимиёгарӣ ҳам мекард ва дар ин илм низ шуҳрат дошт. Чун дар он замон ин илм дар пояи соҳирӣ дониста мешуд, душманон ба донишманд тухмат карданд, ки бемории султон Муҳаммад ибни Маликшоҳ аз асари сеҳру ҷодуи ӯст. Султон ба ин дасисаҳо бовар кард ва Туғроиро аз ин пас аз кор маъзул намуд ва шоир хонашин шуд. Султон Муҳаммад саранҷом бар асари ҳамон беморӣ аз ҳаёт рафт¹⁵.

Аз ин пас Туғрой гӯшанишинӣ ихтиёр намояд ҳам, вале барои исботи бегуноҳии худ ва наздикий ҷустуҷӯи салтанат ба амиру амирзодагони Салҷуқӣ қасидаҳои зиёди мадҳӣ менависад. Ҳарчанд ӯ дубора ба мартабаи туғрой мерасад, вале ҳасодату кинаварзӣ ва ноустувории раъи аҳли салтанат боиси аз корҳои идорӣ барканор шудани ӯ мегардад.

Ниҳоят, аз воқеоти пуртаҳлукаи рӯзгори Туғрой бармеояд, ки вазъи сиёсии давлати Салҷуқиён дар аҳди мазкур ноустувору арбобони давлат бозичаи дасти султонҳои замон гардида буданд.

Мавзӯи робитаи Туғроии Исфаҳонӣ бо Масъуди Салҷуқӣ ва натиҷаи он ҳамкорӣ дар рисола дар зерфасли ҷудогона омӯхта шудааст, зоро маҳз ҳамин марҳалаи фаъолияти идориву сиёсии Туғроии Исфаҳонӣ боиси марги нобаҳангоми ӯ мегардад.

Сараввал, Туғрой ба шаҳри Мавсил Султон Абулфатҳ Масъуд ибни Муҳаммад ибни Маликшоҳ меравад. Султон ӯро бо иззату эҳтиром истиқбол намуд, баъди фурсате ӯро вазир таъин мекунад. Баъд Туғрой унвони «Қавомуддин»-ро соҳиб мешавад, вале дар ҷанги байни бародарон ӯ ба асорат афтода, зуд ба қатл расонида мешавад. Бузургии мақоми Туғрой дар он зоҳир мешавад, ки даҳҳо муаллифони таъриҳномаҳо дар ҳусуси рӯзу моҳи күштани ӯ ҳабар додаанд. Аз ҷумла, Ёқути Ҳамавӣ фавти шоирро дар соли 515/1122 дуруст шуморида, аз ҷумла чунин изҳори назар кардааст: «Туғрой дар ҳодисае, ки байни Султон Масъуд ибни Муҳаммад ва бародараш Султон Маҳмуд соли 515/1122 дар Ҳамадон сурат гирифт, күшта шуд».¹⁶

Бино ба аҳбори сарчашмаҳо ҳангоми қатл Туғрой панҷоҳу ҳафтсола ё аз ин бештар умр дошт. Дар марги ӯ шоирон марсия суруданд ва аз рӯи ҳодисаи қабл аз қатлаш ривоятҳо интишор доданд. Дар сарчашмаҳо күштани ӯ фоҷиаи сангин таъбир шуда, боиси таассуфи аҳли илму адаб гардидааст.

Туғрой ҳамеша дар байни хосу ом бо унвони «Устод» мухотаб мешуд. Дар тамоми вазифаҳои идориву давлатӣ ҳама ба ӯ иродат меварзианд. Ин, пеш аз ҳама, ба ҳунари вай иртибот дошт.

Арабӣ. Асрӯ-д-дуал ва-л-иморот. Ал-ҷазирату-л-Арабия-ал-Ирок-Ирон. Дору-л-маориф-ал-Қоҳира-Миср. Ат-табъат-ус-сония, 1980. Адад ал-аҷзо 10, ал-ҷузъ 5-685 с.

15 Исфаҳонӣ, Имодуддин ал-Қотиб. Китоб таъриҳ давлат Ол Салҷуқӣ. Ихтисор ал-Фатҳ ибн Алий ибни Муҳаммад ал-Биндорӣ ал-Исфаҳонӣ. Ширкати табъ-ул-кутуб-ул-арабия, матбаа ал-Мавсӯт-Миср 1900/1318-с.106-107.

16 Ал-Ҳамавӣ, Шихобуддин Аби Абдуллоҳ Ёқут. Муъҷам-ул-удабо-Иршод ал-ариб фӣ маърифати-л-адиб. Тахқиқ Иҳсон Аббос. Дор-ул-гарб ал-исلامӣ-Бейрут-Лубнон, ат-табъат-ул-уло. Адад-ул-аҷзо -7-3541 с.

Аз ин рӯ, фасли сеюми боби якум «**Ҷойгоҳи хунарии Туғроии Исфаҳонӣ** аз назари донишмандони гузашта» унвон дошта, аз тавсифу ситоиши дониши густарда ва маърифати баланди ў далолат менамояд. Дар ин қисмати пажӯхиш муҳимтарин иттилооти сарчашмаҳои асримиёнагӣ дар хусуси донишу фазилати ў мавриди таҳлилу бозгӯй ва тадқиқ қарор гирифтаанд. Маълум мешавад, ки аз пояҳои илми ду тамаддуни бостонӣ–форсиву арабӣ тасаллут дошта, онро тавассути суханони баландмазмун ва маъниофаринӣ дар назму наср ифода мекард. Дар канори ҳифзи «Куръон»-и мачид ва аҳодиси набавӣ, девонҳои шеъри араб, хитобаҳо ва дигар оғаридаҳои бадеии қадиму ҷадидро ҳифз менамуд. Ҳамчун олим аз улуми дақиқ, чун котибу муншиӣ аз улуми иншо, ҳамчун туғро аз китобату нассоҳӣ, ба ҳайси шоир аз фунуни балоғату хитоба оғоҳии мутлақ дошт. Дар фасоҳати калом беназир буд.

Ёқути Ҳамавӣ шоирро ба унвони «Оятун би-л-китобати ва-ш-шиър» (Мӯъциза дар китобату шеър) муаррифӣ кардааст.¹⁷

Абусаъди Самъонӣ ба ҷойгоҳи Туғроӣ дар улуму фарҳангӣ исломӣ чунин ишора кардааст: «Садри Ироқ, машҳури оғоқ, соҳиби фазилати сершумор, латифтабъ, дар санъати назму наср пештози муосирони хеш, бар мулуки замон қаробат дошт, то ҷое ки бо фазилати худ эшонро шарафёб гардонид».¹⁸

Дар тадқиқот ин навъ иқтибосот, ки ифодагари бузургии мақоми Туғроӣ Исфаҳонӣ мебошанд, зиёд оварда шудаанд. Баҳодиҳӣ ва арҷузорӣ ба хунари Туғроӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки Исфаҳон ва муҳити зиндагонии ў имкон додааст, ки мисли ў бузургону ҳакимони фарзона ва огоҳ аз илму фарҳангӣ ва таърихи Аҷamu Араб ба камол расанд.

Ин гуна баҳои донишмандон ба шахсияту эҷодиёти Туғроӣ шаҳодати боризи мақоми воло ва хидмати шоистаи ин шахсияти фарҳекта дар пешорӯи фарҳангӣ пурбор ва адабиёти ғановатманди арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ ба шумор меравад. Ҳамзамон, нақду шинохти шоистаи ў аз тарафи аҳли илми замон як навъ равиши кори мактаби сухансанҷии рӯзгори вай ва нависандагону адибони пасовандро ошкор месозад, ки аз ҷашми онҳо ҷузъитарин нуктаву ҷанбаҳои рӯзгору осори адибон дур намемондааст.

Дар шахси Туғроӣ маҷмӯа шудани улуми муҳталиф, чун иншо, шеър, китобат, хитоба, фиқҳ, ҳадис, кимиё ва амсоли ин намоёнгари пешрафтҳои донишу хиради аҳли замон мебошад. Аз ин хотир, омӯзиш ва бозгӯи осори арзишманди Туғроӣ ҷиҳати таъйин соҳтани вижагиҳои адабии назму насли ў, сабку услуг ва муҳтавои он манфиатбахш аст.

Фасли охирини боби аввал **«Осори Туғроии Исфаҳонӣ ва вижагиҳои таълифоти илмии ў»** ном гирифта, фаъолияти ў дар гирдоварии аҳодиси набавӣ, осори адабӣ, чун девони шеър, шарҳи девони шоирон, номаҳо, осори илмӣ, бавижакитобҳо оид ба илми кимиё мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Дар диссертатсия ба таври муҳтасар аннотатсия беш аз понздаҳ рисолаву қасидаҳои дар хусуси илмӣ кимиё навиштаи Туғроӣ, монанди «Ҷомеъ-ул-асрор ва тарокиб-ул-анвор», «Китоб-ул-ҳақоиқ-ул-истиҳодот», «Китобу-з-зот ал-фавоид»,

¹⁷ Ал-Ҳамавӣ, Шихобуддин Абӣ Абдуллоҳ Ёқут. Муъзам-ул-удабо-Иршод ал-ариб фӣ маърифати-л-адиб. Тахқиқ Иҳсон Аббос. Дор-ул-гарб ал-исламӣ-Бейрут-Лубнон, ат-табъат-ул-уло. Адад-ул-аҷзо -7-3541 с.

¹⁸ Ас-Самъонӣ, Абусаъд Абдулкарим. Ал-ансоб. Ҳаққақа нусусаҳу ва аллака алайҳи аш-Шайх Абдураҳмон ибн Яҳя ал-Муаллимӣ ал-Ямонӣ. Ал-Қоҳира, ат-табъат-ус-сония 1980-1400. Адад-ул-аҷзо 12.

«Китоб-ул-мафотих-ур-раҳма ва масобиҳ-ул-хикма», «ал-Иршод ли-л-авлод», «ал-Чавҳару-н-назир фӣ синоати-л-иксир», «ал-Мақотиъ», «Сирр-ул-хикма фӣ шарҳи китоби-р-Раҳма ли Ҷобир», «ар-Рисола ал-хотима», «Рисола фӣ кимиё», «Китоб-ул-асрор», «Рисола фӣ-т-табоэй», «Қасоид фӣ-л-кимиё» ва «Қасидае ба забони форсӣ бо шарҳи арабии худи шоир» оварда шудааст. Ҳамчунин, аҳбори сарчашмаҳо дар хусуси мундариҷаи ин китобу асарҳо ва тақдири минбаъдаи онҳо мавриди пажӯҳиши амиқ қарор гирифтааст.

Тугрои Исфаҳонӣ, ки худ соҳиби девон буд ва номаҳои султониро менавишт, дар номанигорӣ дasti тавоно дошт. Ба қавли Имоди Котиб ў молики қалами иншо буда, дар тарассул касе ба пояи вай намерасидааст. Аз ин навиштаҳо танҳо номаи ҷавобии бар таҳниятномаи Қосим ибни Алӣ ибни Муҳаммад ибни Усмон ибни Ҳарирӣ нигоштаи Туғрой, ки дар «Мӯъҷам-ул-удабо» сабт гардидааст¹⁹. Тавассути ҳамин як нома низ метавон ба дониши фароҳ ва фасоҳати баланди Туғрой дар номанигорӣ баҳогузорӣ намуд:

مَا الرَّوْضُ أَصْحَّكَتِ السَّحَابُ تُغُورَةً
وَأَفَاحَ أَنفَاسُ الصَّبَّا مَنْثُورَةً
يَوْمًا بِإِبْهَجٍ مِنْ كِتَابٍ نَمْنَمَتْ
يُمْنَاكَ يَا شَرَفَ الْكُفَّاءِ سُطُورَةً
وَأَفَيِ الَّتِي فَتَهْتُ حِينَ رَأَيْتَهُ
تَيْهَ الْمُوَلَّى اذْ رَأَيَ مَنْشُورَةً
فَلَمْنَهُ عَشْرًا وَلَوْ قَبْلَهُ
أَلْفًا وَأَلْفًا مِنْ أُوفٍ مُهُورَةً
وَفَضَاضَتْهُ عَنْ لُؤْلُؤٍ وَلَوْ أَنَّهُ
لِسَمْطِ زَانٍ فُصُولَهُ وَشُدُورَهُ
وَأَجْلَتْ مِنْهُ الطَّرْفَ فِيهَا رَاقِهُ
وَأَنَّا حَلَّ لِلْقَلْبِ الْكِتَبُ سُرُورَهُ
قَسْمًا لَأَنْتَ الْفَرْدُ فِي الْفَضْلِ الَّذِي
لَوْلَاكَ أَطْفَاتَ الْجَهَالَةَ نُورَةً
مِنْكَ امْتَرَى لَمَّا إِرْتَضَعَتْ لِبَانَهُ
وَبِكَ إِرْدَهَيِ لَمَّا احْتَلَبَتْ شُطُورَهُ
فَاسْلَمَ لَهُ حَتَّى تُجَدِّدَ مَا عَفَا
مِنْهُ وَتَجْبِرَ وَهْنَهُ وَكُسُورَهُ
وَأَعْذِرْ وَلَيْكَ إِنْ تَقَاصِرَ سَعْيَهُ
وَأَغْفِرْ لَهُ تَقْصِيرَهُ وَقُصُورَهُ.

Ҳаме нафасҳои боди сабо накҳати он ба ҳар сӯ пош дод.

Рӯзе, ки дasti мубораки ту сатрҳои беҳтарин номаро оро дод, ҳаққо ки ту ифтиҳори бузургон ҳастӣ.

Нома ба ман омада расид, ман ҳангоми дидани он аз хурсандӣ мутамоил гардидам,

Чуноне ки муқаллиди вилоят бо дидани номае, ки волӣ гардидани ўро событ менамояд, аз хурсандӣ мутамоил мешавад.

¹⁹ Ал-Ҳамавӣ, Шиҳобуддин Аби Абдуллоҳ Ёкут. Мӯъҷам-ул-удабо-Иршод ал-ариб фӣ маърифати-л-адиб. Тахқиқ Иҳсон Аббос. Дор-ул-гарб ал-исламӣ-Бейрут-Лубион, ат-табъат-ул-уло. Адад-ул-аҷзо -7-3541 с.

Пас ман онро даҳ бӯса додам ва агар онро ҳазор-ҳазор бӯса медодам, ҳаққашро адо намекардам.

Чун номаро боз намудам, он аз гавҳарҳое иборат буд, ки агар дар ришта пошида шавад, марвориду дурҳояшро зиннат медод.

Ман дил ҳар оне ки ниҳоят равshan аст, чашм андохтам,

Он бар дили шикаста хурсандӣ бахшид.

Савганд ёд мекунам, ки ҳароина ту ягона соҳифазлӣ,

Мебошӣ, ки агар ту набудӣ ҷаҳолат нури он фазлро хомӯш мекард.

Чун ту моли он ба даст овардӣ, аз ту нафъ бурданд,

Ва ту, ки гармию сардӣ ва талхию ширинии рӯзгорро ҷашидай, ба воситай ту ҳамаро ба тавсив расонид.

Аз ту нафъ ёфтем, вақте ки бароямон шираш ато кардӣ,

Ҳам бо ту обрӯй ёфт, чун ту шутурашро душидӣ.

Барояш фурсат бидех, то бахшоишашро зи нав барқарор созад,

Ҳам шикасту беаҳамиятиашро пайвасту мукаммал намояд.

Дӯстатро пӯзиш намову бубахш,

Гар кӯтаҳиву тақсире зи ҷонибаш содир шуда бошад.

Бино бар ахбори манобеи қадим Тӯгрой ҳамчунин соҳиби қитъаоте дар илми кимиё мебошад, ки намунаи он то замони мо расидааст [4,12,269]. Дар ин шеърҳо сухан дар хусуси маърифати кимиё, иксир, ҳосияти об, ҳаво ва дигар унсурҳои табии меравад. Чунончи, дар робита ба хусусияти об чунин сароидааст:

فِي الْمَاء سِرُّ عَظِيمٌ لَا يُحِسُّ بِهِ
إِلَّا الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ الْمَاهِرُ الْفَطِنُ
فَمَرَّةً فِي تَجَلِّي فِي الْعُرُوقِ نَدْمٌ
وَثَارَةً فِي الشَّرَابِ سَائِلٌ لَبَنٍ.²⁰

Дар об сирри азимест, ки онро дарк наҳоҳад кард,

Ба ҷуз ҳакими донои моҳири соҳибилм.

Пас гоҳе дар доҳили рагҳои хун аст,

Гоҳи дигар дар шароб моеи шир.

Шоир дар тавсифи ҳаво чунин овардааст.

Ҳамин тавр, дар ин фасл сайри кӯтоҳ дар шинохти манзараи умумии осори Тӯгрой анҷом ёфтааст, ки қимати илмии тадқиқотро дигарбора маълум менамояд.

Боби дуюми таҳқиқот «Девони ашъори Тӯгрори Исфаҳонӣ ва арзиши адабии он» унвон гирифта, дар фаслу зерфаслҳои он арзиши девони шеърӣ, нусхаҳои хаттӣ ва нашрҳои он, инчунин ба муомилоти илмии ноқидону суханшиносон ворид шудани девони шоир бо такя ба сарчашмаҳои мӯтабари асримиёнагӣ тадқиқ шудааст.

Аз ахбори маъхазҳои мӯтабар бармеояд, ки девони Тӯгрой дар дарозои солҳои зиёд миёни олимон мавриди омӯзишу таҳқиқ қарор дошта, ба толибilmон

²⁰ Тоҳир Али Ҷавод. Аш-шиър-ул-араби фи-л-Ирок ва билоди-л-Аҷам фӣ-л-аср ас-Салҷуқи. Дору-р-роид ал-Араби, Бейрут-Лубнон. Ат-табъат-ус-сони, 1985/1405 – 560 с.

ривоят мегардидааст. Бино ба таъиidi муаррихон писари шоир–Муҳаммад ибни Ҳусайн ибни Алӣ низ аз ўашъорашро ривоят кардааст.²¹

Аён мегардад, ки шеъри Туғрой дар фосилаи асрҳо мавриди омӯзиши иродатмандон қарор дошт: «Ашъори Туғроiro бароям дар Марв Абулфатҳ Натанзӣ, дар Балх Абутоҳири Арӯзӣ, дар Мавсил Абубакр ибни Шахрузӯрӣ, дар канори Фурот Абулфазли Даббос ва як гурӯҳи дигар ривоят кардаанд»²².

Баъзе аз олимон ба арзиши баланди ашъори шоир ишора кардаву таъкид доштаанд, ки «агар шеър худ баҳрҳо бошад, пас шеъри Туғрой ҷавоҳири он баҳрҳост»²³

Ағлаби мусаннифони маохизи мутақаддим дар радифи баҳогузорӣ ба девони шоир, ҳамзамон намунаи беҳтарини ашъорашро бозгӯ намудаанд. Ҷиҳати таъиidi мансубияти шеъри таҳтуззикр ба қалами Туғрой Ибни Адим чунин зикр меқунад: «Шариф Абухошим Ҳошимӣ гуфт: Абусаъди Самъонӣ онро бароямон қироат карду гуфт: Абубакр Муҳаммад ибни Қосим ибни Музаффари Қозӣ дар сухбате дар масциди Мавсил онро қироат карду гуфт: Ин шеърро худи Устод Абуисмоили Муншӣ бароямон суруд:

تَمَنَّيْتُ أَنْ الْفَاقَ فِي الدَّهْرِ مَرَّةً
فَلَمْ أُكُّ مِنْ ذَاكَ التَّمَنِي بِمَرْزُوقٍ
سُوِيْ سَاعَةً التَّوْدِيعِ دَامَتْ فَكِّمْ مِنِي
أَنَّالْتُ وَمَا قَامَتْ بِهَا إِمْلاً سُوقِي
فِيَالِيتُ أَنَّ الدَّهْرَ كُلَّ زَمَانِهِ
وَدَاعٌ وَلَكُنْ لَا يَكُونُ بِتَفْرِيقٍ

[6,5,1065].

Таманно дорам, ки чехраи туро боре дар ин дунё бубинам,

Он орзу барои ман насиб нагардид.

Ба ҷуз соати видоъ, ки идома ёфт, пас чи андозӣ,

Бароям имконият дод ва барпо шуд бо умеди рондани ман.

Пас, кони тамоми замона вақти видоъ бошад,

Валекин бо ҷудоӣ набошад.

Қобили таваҷҷуҳ аст, ки қофия низ аз рукнҳои муҳими шеърӣ ба шумор меравад. Дар робита ба он Алӣ Ҷавод чунин изҳори назар кардааст: «Корбурди қофияи ягона дар ҳама анвои шеъри арабӣ, ба истиснои урҷузаву мусаммат аз рукнҳои асосӣ маҳсуб мешавад. Пас ягон шоире барои берун шудан аз он саъӣ наменамояд, зеро табииати аср аз ин ба дур асту мағҳуми шоири забардаст водор менамояд, ки қавоиди мавҷуда ҳифз карда шавад».²⁴

Бо назардошли ин, Туғрой дар ашъори худ аз бисёр қофияҳои шеърӣ истифода намудааст. Аз ҳама зиёдтар истифодаи қофияи роъ ба мушоҳида мерасад, то чое ки төъдоди қасоид дар ин қофия ба ҳафтоду чор мерасад. Сипас қофияҳои боъ, дол,

²¹ Ибн Адим, ас-Соҳиб Камалуддин Умар ибн Аҳмад ибн Аби Ҷарода. Буғяту-т-талаб фӣ таърихи Ҳалаб. Дор-ул-ғиқр. Бейрут-Лубнон. 5863 с.

²² Ас-Самъонӣ, Абусаъд Абдулкарим. Ал-ансоб. Ҳакқақа нусусаҳу ва аллақа алайҳи аш-Шайх Абдураҳмон ибн Яҳя ал-Муаллимӣ ал-Ямонӣ. Ал-Қоҳира, ат-табъат-ус-сония 1980-1400. Адад-ул-аҷзо 12.

²³ Ал-Ҳусайнӣ, ас-Саййид ал-Аббос ибн Али ал-Мусавӣ ал-Маккӣ. Нузҳат-ул-ҷалис ва муният-ул-адиб ал-анис. Маншурот ал-матбаъат ал-Ҳайдария фӣ Наҷфи-л-ашраф, 1967/1386. Адад-ул-аҷзо 2, ал-ҷузъ 1-656 с., ал-ҷузъ 2-676 с.

²⁴ Тоҳир Али Ҷавод. Аш-шиър-ул-араби фи-л-Ироқ ва билоди-л-Аҷам фӣ-л-аср ас-Салҷуқи. Дору-роид ал-Араби, Бейрут-Лубнон. Ат-табъат-ус-сони, 1985/1405 – 560 с.

мим, лом, айн, нунро низ шоир бештар ба кор бурдааст. Лекин аз ҳама камтар дар эчдиёти шоир қофияҳои ҳоъ (هاء), зоъ (ظاء), ғайн (غين) ба назар мерасад, ки дар ин қофияҳо танҳо як қасидагӣ сароида шудааст.

Аз баррасии девони Туғрои Исфаҳонӣ метавон чунин бардошт намуд, ки воқеан ҳам он таҷассумгари таҳайюлоти ғанӣ, баёни латиф, сабки шево ва ҳунари волои шеърсарои ин шоири забардаст маҳсуб меёбад. Дар сарчашиҳои мӯътабар бо баҳои баланд арзёбӣ гардидани девони Туғроӣ худ далели возехи аҳамияти он маҳсуб мешавад.

Ду фасл ва се зерфасли дигари боби дуюм мавзӯъҳои «Қасидаҳои маъруфи «Ломия» ва таърихи зуҳуру рушди «ломиясароӣ» дар адабиёти араб», «Арзиши адабии қасидаи «Ломият-ул-Аҷам»-и Туғрои Исфаҳонӣ аз дидгоҳи донишмандони гузашта ва имрӯза», «Шарҳҳои қасидаи «Ломият-ул-Аҷам» ва аҳамияти онҳо», «Нашрҳо ва таърихи омӯзиши «Ломият-ул-Аҷам» ва «Таъсири «Ломият-ул-Аҷам» ва ашъори дигари Туғроӣ ба эҷодиёти шоирони баъд аз ў» мавриди омӯзиши ҳамаҷониба қарор гирифтаанд.

Наҳуст, масъалаи дар таърихи адабиёти араб унвони «Ломия» мулҳақ шудани се навъи қасида, монанди «Ломият-ул-Араб», «Ломият-ул-Аҷам» ва «Ломия»-и Ибни Вардӣ²⁵ баррасӣ гардида, ба маҳорату истеъоди нотакори шоирони араб пайванд доштани ин ашъор таъйину таъқид шудааст.

Сипас, қимати қасидаи «Ломият-ул-Аҷам»-и Туғрои Исфаҳонӣ ва андешаву дидгоҳҳои нокидону донишмандони гузаштаву имрӯза дар ҳусуси ҳунари шоирии муаллифи он бо овардани намунаҳо аз он ҳаллу фасл шудааст. Аз ҷустуҷӯҳои пайваставу мунаzzам дар диссертатсия аён мешавад, ки «Ломият-ул-Аҷам» маъруфтарин қасидаи Туғроӣ буда, ҷойгоҳи баланди гӯяндаи онро дар таърихи адабиёти араб муқаррар намудааст.

Қасидаи мазкур аз 59 байт фароҳам омада, дар баҳри басити маҳбуни мусамман иншо гардидааст.

«Ломият-ул-Аҷам» таҷассумгари рӯзҳои тираи зиндагии шоир буда, аз вазъи умумии замон, ҳасодату душмании роиҷ дар байни дарбориён, аҳволи аҳли илму адаб маълумоти муҳим медиҳад. Аз батни абёти шикоятмези қасида симои парешону гирифтори Туғроиро тасаввур кардан мумкин аст:

ناء عن ألاهل صفر ألف منفرد
كالسيف عري متناه عن الخل.
فلا صديق اليه مشتكى حزني
و لا انيس اليه متهى جذلى.²⁶

(Ман зи ёрон дур мондам дasti холӣ мунфарид,
Ҳамчу шамшере, ки монад аз зару зевар орӣ.
Ҳамдаме ку, то бад-ӯз аз ғам шикоятҳо барам,
Мӯнисе ку, то бигӯям шодиямро бар саре) [29,4-5].

Дар қасида сабки шево, отифаи баён ва ҳусни маонӣ ба ҳам тавъам афтодааст.

²⁵ Ибн ал-Варди, Сироҷуддин Умар ибн ал-Музаффар. Насиҳат-ул-иҳван ва муршад-ул-хуллон. Ал-Қановӣ, Масъуд ибн Ҳасан. Шарҳ Ломият Ибн ал-Вардӣ ал-Мусамма Фатҳ ар-Раҳим ар-Раҳмон шарҳ Насиҳат-ул-иҳвон ва муршад-ул-хуллон. Дор-ул-Мунҳоч-ас-Саъудия, 2008-210 с.

²⁶ Туғроӣ, Абуисмоил. Дивон ат-Туғроӣ. Матбаъат ал-ҷаҳонӣ би-л-Кустантиния, 1881/1300 – 145 с.

Дар тадкиқот ин нукта равшан шудааст, ки муҳтавои қасида бо унвонаш робитай зиёд надорад, яъне дар он ачамгарой ва тафзилу бартарии Аҷам бар Араб ба назар намерасад. Дар он на араб мавриди мазаммат қарор гирифтаву на ачамӣ мадҳ карда шудааст. Дар робита ба ин, дар қасида ишораэро ҳам наметавон пайдо намуд, ки ба пайванд ва ё ҳамонандии он ба «Ломият-ул-Араб»-и Шанфара далолат намояд.

Ҳамчунин, дар ин қисмати рисола баҳс дар хусуси унвони он ороста шуда, андешаҳои муаллифони зиёди асримиёнагӣ оварда шудааст. Ҳулосаи аксари донишмандон ин аст, ки чун муаллиф аз аҳли Аҷам буд, он «Ломият-ул-Аҷам» ном гирифт.

Ҳанӯз аз ибтидои қарни XIII милодӣ шарҳнависӣ ба қасидаи «Ломият-ул-Аҷам» оғоз гардид ва қадимтарини ин шарҳҳо китоби Абулбақо Абдуллоҳ ибни Ҳусайнӣ Уқбарӣ (538/1143-616/1219) ба шумор меомад.

Калонҳаҷмтарин ва маъруфтарини онҳо шарҳи Салоҳуддини Сафадӣ (696/1296-764/1363) мавсум ба «Китоб ал-ғайс-ул-мусаҷҷам фӣ шарҳ «Ломият-ул-Аҷам» маҳсуб меёбад.

Дар рисола бо такя ба маълумоти китобҳои олимони гузаштаву имрӯза равиши ташреҳу тавзехи ин қасида ҳаматарафа мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Диссертант якчанд тарзи шарҳи қасидаро банду баст намудааст.

Якум, равшан мешавад, ки баъзе аз шореҳон мазмуни умумии қасидаро тавзех додаанд.

Дуюм, дар асоси муҳтавои он ба баррасии фазои зиндагии бадавӣ пардохтаанд.

Сеюм, санъати шоирий ва имкониятҳои балоғати арабиро шарҳ додаанд.

Чорум, қалимаҳо ва байтҳои душвори онро маънидод кардаанд.

Панҷум, дар зимни шарҳи қасида доир ба масъалаҳои ахлоқ, ҳикмат, фалсафа, мазҳаб ва дигар самтҳои илму маърифат баҳсҳо оростаанд.

Ин матолиб баёнгари онанд, ки қасидаи «Ломият-ул-Аҷам» аз доираи адабиёти араб берун омада, минбаъд баъди тарҷума ба забонҳои асосии дунё дар адабпажӯҳии аврупой низ шуҳрат ҳосил кардааст. Мавзӯи мазкур дар зерфасли «Нашрҳо ва таърихи омӯзиши «Ломият-ул-Аҷам» ҳамаҷиҳата таҳлил гардидааст. Дақиқ шудааст, ки бори нахуст онро Якобус Голиус ба забони лотинӣ тарҷума карда, соли 1629 нашр кардааст.

Баъдан онро соли 1660 мелодӣ донишманди дигар П. Ваттиер аз рӯи тарҷумаи лотинӣ ба фаронсавӣ тарҷума намуд. Соли 1903 мелодӣ А. Раукс низ ин қасидаро ба фаронсавӣ даровард ва ҳамроҳ бо матни он интишор намуд.²⁷

Дар ховаршиносии рус низ як идда олимон ба омӯзишу бозгӯи рӯзгору осори Туғрой, ба вижга «Ломият-ул-Аҷам» таваҷҷуҳ қардаанд. Дар алоқамандӣ ба ин, Е.Э. Бертелс перомуни шуҳрати қасида ва тарҷумаи лотинии аз ҷониби Голи сурат гирифтаи қасида сухан кардааст. Ба андешаи муҳаққиқи мавсуф маҳз тавассути «Ломият-ул-Аҷам» Туғрой ба ин дараҷа машҳур гардидааст.²⁸

Донишмандони араб низ ба омӯзишу таҳқиқ ва интишори «Ломият-ул-Аҷам» пардохтанд. Нахуст он бо таълиқот бе таъриҳ дар Лубнон нашр гардид. Баъдан дар маҷмӯаи «Маҷмуат муҳиммот ал-мутун» солҳои 1280/1864, 1281/1865, 1295/1878 дар Қоҳира рӯи чоп омад.

²⁷ Николсон The Literary History of the Arabs 326). Nicholson, R.A. A literary history of the Arabs. Cambridge: Cambridge university press, 1966. -505р.

²⁸ Туғрой, Абуисмоил. Дивон ат-Туғрой. Матбаъат ал-ҷаҳоиб би-л-Кустантиния, 1881/1300 – 145 с.

Дар арабшиносии Эрон низ «Ломият-ул-Ачам» мавриди таваҷҷуҳи олимон қарор гирифтаву мунташир карда шудааст. Бино ба ахбори Хонбобо Машор қасида ҳанӯз соли 1272/1856 дар Техрон бо чопи сангӣ, бидуни шумораи сафҳа, зимни шарҳи ҳафт муаллақот ба табъ расидааст.²⁹

Дар ҳамбастагӣ ба ин, донишмандони муосири эронӣ ба тарҷумаи назмиву насрини «Ломият-ул-Ачам» ба забони форсӣ таваҷҷуҳ зохир кардаанд. Аз ҷумла, Маҳдии Муҳаққиқ ин кори арзишмандро ба сомон расонидааст.³⁰

Ба забонҳои гуногуни олам тарҷума гардидани «Ломият-ул-Ачам» шаҳодати возеҳи арзишу ҷойгоҳи қасидаи мазкур ба шумор меравад.

Масъалаи дигари вобаста ба ин қасида «Таъсири «Ломият-ул-Ачам» ва ашъори дигари Туғрой ба эҷодиёти шоирони баъд аз ў» мебошад, ки дар рисола далелҳои фаровон дар тасдиқи ин масъала ба миён гузошта шудаанд. Бурҳони қотеъ ин аст, ки ин асари ҳаҷман хурди ғиной дар дарози адабиёти арабӣ ҳамеша марҷаи пайравӣ ва татаббуоти аҳли шеъру сухан ва иродатмандону муҳлисони қаломи ноби шоирона будааст.

Боби сеюми рисола «Мавзӯоти шеърӣ, ҳунари шоирӣ ва таъсири мутақобили назми арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ дар эҷодиёти Туғрои Исфаҳонӣ» ном дошта, аз се фасл иборат аст. Муаллиф кӯшиш намудааст, ки ҷанбаҳои поэтикии ашъори Туғрои Исфаҳониро ҳарчи фароҳтар ба арсаи омӯзиш бикашад.

Фасли аввали боб **«Мавзӯоти ашъори девони Туғрой»** номида шудааст. Тадқиқот муайян соҳтааст, ки шоир дар ҳамаи навъҳои шеърӣ, аз қабили мадҳ, фахр, газал, марсия, ҳичо, васф ва панд ашъор дорад.

Туғрой дар васф қудрату ҳунармандии хос зохир намуда, чунин маҳорат ўро ҳамчун вассофи табиат маъруф гардонидааст. Шоир дар муҳити форсизабон умр ба сар бурда бошад ҳам, дар пайравӣ ба шоирони қадими араб ба тавсифу тансиқи сифот пардохтааст. Васфиёти ў таъсирпазир ва дилошӯб мебошанд.

Аз миёни васфҳои гуногуни шеърӣ васфи табиат ва ташбехоти зебое, ки дар он ба кор бурдааст, дар девонаш аз ҳама боризтар ба ҷашм мерасад. Ба вижана, васфи «табиати табиӣ» бо ҳама рангу ҷилоҳои нотакорори худ барҷаста ба назар мерасад. Дар шеъри зерин ҳамин вижагӣ барҷаста ба зуҳур омадааст:

وَكَلَّمَا الشَّمْسُ الْمُنِيرَةَ إِذْ بَدَتْ
وَجَدَأُهَا فِي الْأَفْقِ بَدْرٌ يَغْرِبُ
مُتَحَارِبَانِ لِذَا مَجْنُونَ صَاغَةُ
مِنْ فِضَّةٍ وَلِذَا مَجْنُونَ مُدَهَّبٌ³¹

Ҳамонанди он ки шамси тобон чун рух бинмояд,
Моҳе дар рӯ ба рӯи он дар уфуқ майли ғуруб менамояд,
Пас ҳарду ба ҳам биҷанганду моҳ сипаре дорад, ки он аз нуқра реҳта шудааст,
Ва офтоб дар қолаби сипар аз зар реҳта шудааст.

²⁹ Машор, Хонбобо. Муаллифини кутуби чопии форсӣ ва арабӣ. Техрон-Эрон, 1952/1340. Адад-ул-аҷзо 2, ал-ҷузъ 2 – 990 с.

³⁰ Маҳдӣ Муҳаққиқ. Тарҷумаи мансур ва манзуми қасидаи Ломият-ул-аҷами Туғрой Исфаҳонӣ. Мачаллаи илмӣ-пажуҳиши донишкадаи адабиёт ва улуми инсонии донишгоҳи Исфаҳон давраи дувум, шумораи бисту якум (Вижаномаи Исфаҳон) 2001/1379-261 с.

³¹ Туғрой, Абуисмоил. Дивон ат-Туғрой. Матбаъат ал-ҷаҳонӣ би-л-Кустантиния, 1881/1300 – 145 с.

Шоир бо ибараҳои соддаву равон, вожаҳои мутаносибу зебо ва оҳангӣ ҷаззоб зебоиҳои табиатро ба силки тасвир мекашад.

Туғрой инчунин ба масоили қазову қадар, зиндагиву марг дахл намуда, қасидаҳои зебо оғаридааст. Дар ин боб марсияҳои шоир шоистаи таъкид буда, ашъори рисоии ў баёнгари ҳасрат ва ангезаҳои таассуфу надомат мебошанд.

Марсияҳои барои завҷаи худ сурудаи Туғрой низ аз лиҳози ташаккули адабиёти араб тозагӣ дорад, зеро рисои завҷа дар миёни шуарои араб расм набуд. Нахустин шоире, ки барои ҳамсаравар марсиясароӣ кардааст, Ҷарир (33/653-114/733) маҳсуб меёбад. Аммо танҳо чанд байтро ба ин мавзӯй бахшидаву идомаи шеърро боз ҳам дар нақизаи рақиби хеш-Фараздақ (20/641-114/733) ва муфохираи худ сароидааст.³²

Масалан, андӯҳи гарони шоир аз талафоти ҳамсар ва ҳиссиёти ботинии ў дар рисои зайл хеле воқеиву самимӣ бозгӯ гардидааст:

فِيَا نَوْمٌ لَا تَعْمُرُ وَ سَادِيٌّ وَ لَا تَنْتَرُ
بِمُقْلَةٍ مَرْهُومٌ الْإِزَارِيْنِ بِالْقَطْرِ
وَمَا لَكُمَا يَا مُقْبَيٌ وَلَكَرَيْ
وَنُورٌ كَمَا قَدْ غَابَ فِي ظُلْمَةِ الْقَبْرِ
فَمَا عَبْرَهُ السَّاقِي بِكَأسِ رَوَيَّةٍ
بِأَغْرَرَ فَيُضَانُ مِنْ دِمَائِكُمَا الْغَرَرِ
وَيَا مَوْتُ الْحَقْنِي بِهَا عَيْرَ غَادِرٍ
فَإِنَّ بَقَاعَ بَعْدَهَا غَابَةَ الْعَدْرِ.³³

Эй хоб маё, дар роҳат рав, наздик машав,
Ба ҷашми онки аз ашк ду изори тар дорад.
Бар шумо чӣ шуд, эй дидоҳои ман, ки хоболудаед,
Нури шумо дар зулмати қабр гум гаштааст.

Ашки соқӣ ба пурӣ ҷом аз ҷиҳати лабрез буданбо шумо баробар шуда наметавонад ва ҳол он ки шумо хун ба сурати лабрез мегиред.

Эй марг, маро дар сурати бидуни бевафой,
Чун баъди ў бақои ман камоли бевафоист.

Дар баробари ашъори рисоӣ, шоир ба зуҳду тасаввуф низ гароиш намуда, дар ин ҳусус шеърҳо эҷод кардааст.

Аз баррасии мавзӯоти шеърӣ дар девони Туғрой бармеояд, ки ў дар ин ҷода шеваву тарзи хоси хешро пайгирий намудаву ба ин васила дар оғаридани мазомини наву тоза бар шуарои ҳамзамонаш сабқат варзидаву мумтоз гардидааст.

Дар ашъори Туғрои Исфаҳонӣ корбурди фаровони санъатҳои бадеӣ ба назар мерасад, ки ин санад низ далели истеъоди олии шоирии ўст. Вай дар баробари қалимасозӣ, таъбирофаринӣ, иборасозӣ, лутфи сухан, узубати баён, инчунин воситаҳои тасвири бадеӣ, амсоли ташбех, истиора, тазод, таҷнис, тазмин, талмех, ирсоли масал, ташреъ ва дигар санои нафисаро истифода намудааст.

Масалан, дар байти зерин шоир хеле устодона душманони худ ва макру ҳилаи якмароми онҳоро бо аккоси дурударози сағҳо дар шабонгҳа ташбех месозад:

فَقْلَتْ أَنْهُمْ عَنْدِي وَ كَيْدِهِمْ
كَالْكَلْبِ إِذْ بَاتْ يَعْوِي صَفَحةُ الْقَمَرِ.³⁴

³² Ҷарир ибн Атиҳа ал-Ҳатифӣ. Дивон Ҷарир. Дор Бейрут ли-т-табоъа ва-н-нашр, адад ал-муҷалладот - 1- 1986/1406, - 511 с.

³³ Туғрой, Абуисмоил. Дивон ат-Туғрой. Матбаъат ал-ҷаҳоib би-л-Қустантиния, 1881/1300 – 145 с.

³⁴ Туғрой, Абуисмоил. Дивон ат-Туғрой. Матбаъат ал-ҷаҳоib би-л-Қустантиния, 1881/1300 – 145 с.

Пас гуфтам, ки воқеан ҳам онҳо пеши ман бо мақру фиреби худ,
Ҳаммонанди саге ҳастанд, ки шабонгахро бо ғавғо бигзаронад.

Дар тадқиқот барои ҳар як навъи санъати бадей мисолҳои фаровон оварда шудаанд, ки ифодагари хунари шоирии Туғрой ва завқи баланди эстетикии ӯ мебошанд.

Фасли охирини боби ниҳои рисола «**Таъсири мутақобили назми арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ дар эҷодиёти Туғрои Исфаҳонӣ**» аст. Дар ин ҷо сарчашмаи афкори бадеии шоир бо зикри намунаҳо аз шоирони форсигӯй ва арабизабон тадқиқ шудааст. Аз дарунмояи шеъри Туғрой фаҳмида мешавад, ки ӯ монанди бештари шоирони мусоири худ ба адабиёти аҳди ҷоҳилӣ тамоюл намуд. Ҳамзамон, бархурдории ӯ аз масъалаву мағҳуми меҳварии фарҳангӣ Аҷаму Араб дар мазмуни ашъораш ба назар мерасад. Аҳли таҳқиқ бар ин назаранд, ки шеъри ӯ аз ашъори Абдуллоҳ ибни Мӯътазз, Ибни Ҳонӣ, Бухтурӣ, Мутанаббӣ, Шариф Разӣ, Абулалои Мааррӣ, шоирони аҳди ҷоҳилӣ Шанфара, Имрулқайс ва суханварони дигар таъсир пазируфтааст.

Дар баробари ин, достонҳои ҳамосии қадими эронӣ, қиссаҳои асли ҳиндиву эронӣ дошта, чун «Калила ва Димна», «Синдбоднома» ва дигар асарҳо дар ҷаҳони андешаи Туғрой мавқеи хос доранд. Ҳамчунин, мағҳум, мотивҳо, сужетҳо, тамсилҳо ва маъниҳои ашъори ӯ аслан аз адабиёти форсӣ баргирифта шудаанд, ки дар ин маврид баҳсу тардид вуҷуд надорад.

Хулоса

I. Натиҷаҳои асосии илмии диссертатсия

Аз омӯзиши мавзӯи мавриди назар маълум гардид, ки то имрӯз дар адабиётшиносии тоҷик масъалаи рӯзгору осори яке аз шоирони арабизабони форсу тоҷик Туғрои Исфаҳонӣ сурат нағирифтааст. Ин суханвар дар радифи садҳо адиби дигар дар муҳити адабиёти форсу тоҷик ба камол расида, бинобар табаҳхур доштан дар забону адабиёти арабӣ майл ба он карда, тавонистааст, ки худро ба унвони беҳтарин гӯяндаву нигорандай рӯзгор рӯнамо созад.

Маълумоти фаровони сарчашмаҳо дар хусуси зиндагиномаву мероси маънавии ӯ собит месозанд, ки фаъолиятҳои ӯ дар умури давлативу сиёсӣ ҳеч гоҳ монеи донишандӯзӣ ва рифъати ҷойгоҳи суханвариву донишпажӯҳии ӯ нагардида, барьакс, вайро ба ҳайси бузургтарин донандаи илмҳои Қуръону ҳадис, фикҳу илоҳиёт, зуҳду тасаввуф, шеъру хитоба, китобату иншо ва кимиё машҳури олам соҳтааст.

Ҳарчанд замони ҳукумати Салҷуқиён даврони ошӯҳҳои доҳилидарборӣ, айёми хусумату кинтузии падарону писарон, бародарон, хешу пайвандони аҳли салтанат ва муборизаи хонадонҳои гуногуни сиёсии минтақа буда, боиси қатли ом, шаҳрсӯзиву тамаддунбарафканӣ ва айёшиву комгории як зумра амирону ҳокимон гардидааст, vale боз ҳамоно раъи салими бузургмардоне, чун Низомулмулки Тӯсӣ ва омironу шоироне чун Туғрои Исфаҳонӣ мӯчиби пешрафти илму дониш ба шумор мерафтааст.

Дар қаламрави ин давлати аз назари сиёсӣ пуриқтидор зиндагӣ ва эҷод кардани шоирону ҳакимон, амсоли Носири Ҳусрав, Муҳаммади Ғаззолӣ, Аҳмади Ғаззолӣ, Умари Хайём, Адіб Собири Тирмизӣ, Захири Форёбӣ, Анварии Абевардӣ, Сайфи Исфарангӣ, Рашидуддини Ватвот, Сӯзании Самарқандӣ, Абдулвосеи Ҷабалӣ ва адибони дигар маънои онро низ дорад, ки аҳли сухан новобаста ба тафйироти

пайвастай сиёсиву идорӣ дар маслаки эҷод пойдор ва дар роҳи эҷоди осори гаронарзиш қойиму устувор буданд.

Аз муҳтавои сарчашмаҳои марбут ба ин замон ва мундариҷаи осори суханварон равшан мегардад, ки чун расми даврони гузашта дар ин айём низ шеър василаи зиндагонии аҳли қалам ба шумор омада, аксари шоирон мамдуҳи амирону вазирон буда, дар сафару дар ҷангҳо ҳамрикои аҳли салтанат маҳсуб мейфтанд. Тӯрои Исфаҳонӣ низ қисмати асосии ашъорашро вақфи ситоиши ҳукumatдорони салтанати Салҷуқӣ намуда, бо ин ҳама хидмату садоқат дар умури қишвардорӣ мавриди накӯҳишу сиёсати онон қарор гирифтааст. Дар илм, баҳусус, дар кимиёғарӣ мартабаи баланд ҳосил кардан, дар шеър ва кулли соҳаҳои дониш бартарӣ ҳосил намудан ва дар интиҳоби мазҳаб озод будан сабаби борҳо аз мансаб рондан ва ниҳоят куштани ў шудааст. Ў мисли ҳакимону фарзонагон Айнулқузоти Ҳамадонӣ (соли қатлаш 525ҳ./1130м.) ва Шиҳобуддини Суҳравардӣ (соли қатлаш 587ҳ./1191м.) курбони тухмат, ҷаҳолат ва ҳасодати аҳли замон мегардад.

II. Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

Тадқики ҳаматарафаи рӯзгору осори ин суханвар ва ҳакими донишмандро ба тариқи зайл хулоса намудан мумкин аст:

1. Тӯрои Исфаҳонӣ аз бузургони давлати Салҷуқӣ ва аз олимону шоирони маъруфи замон худ буда, соли 453ҳ./1061м. дар Ҷайи Исфаҳон таваллуд шуда, соли 513ҳ./1120м. баъди пайвастан ба Масъуд ибни Маликшоҳ ноҷавонмардона дар айни камолоти ҳунарӣ кушта гардид[2-А].

Ин донишманд дар муҳити илмиву фарҳанги созгор ва дар хонадони қаримону бузургони замон ба дунё омадааст. Дар ҳусуси ирқу нажоди ў ду андеша вуҷуд дорад, ки бархе аз муҳаққиқон вайро арабиасл ва гурӯҳе эронитабор номидаанд. Ҳарчанд ки Тӯгрой дар ашъораш фарҳанги бадавии арабиро талқину тасвир карда бошад ҳам, вале ин маънои араб будани ўро надорад. Дар таърихи адабиёти мо шоироне зиёданд, ки ба назми арабии тоисломӣ ва равиши эҷодии қаламкашони машҳур пайравӣ кардаанд. Ин даъворо ашъори Фарруҳии Систонӣ, Манучехрии Домғонӣ, Хоқонии Шарвонӣ ва суханварони дигар собит менамояд.

2. Тӯрои Исфаҳонӣ дар осору ашъори худ аз аслу насаби худ нанозида, танҳо бо бархурдорӣ аз сарчашмаҳои илмиву адабӣ барои рушду равнақи ойини қишвардорӣ, мактаби вижай шеъру суханварӣ нақши назаррас гузоштааст[3-А].

3. Аз аҳбори китобҳои қадим аён мегардад, ки фаъолияти Тӯгрой ба ҳайси ҳодиму арбоби давлатӣ, ки аз котиби то ба вазирӣ идома ёфтааст, ҳама ҳосили фазилатҳои фардии ў будааст.

Дар баробари шоирӣ ба ҳайси муҳаддис дар гирдоварии аҳодиси набавӣ хидмат намудааст.

Ҳамчун донандаи асрори улуми дақиқ ба илми кимиё ҷиддан машғул гардида, дар боби фанни мазкур наздики бист рисолатаълиф намудааст. Ҳатто дар мавриди ҳақиқати кимиё баҳс ороста, андешаву ва осори Абӯалӣ ибни Синоро мавриди танқид қарор додааст[4-А].

4. Дар се самт фаъолияти адабии густурда доштани ў, дар мисоли эҷоди шеър, шарҳи девони шуаро ва номаҳо далели қудрати фикрии Тӯроист. Номаи бозмондаи ўро метавон намунаи ҷолибу равшани ихвониёт баршумурд ва кори номанигории адибро идомаи мактаби тарассул ҳисобид.

Дар баробари ин осор, дар қолаби қасида ва қитъа ба забони назм шарҳу тавзех додани истилоҳоти ҳоси кимиё ва табииёт низ санади қотеи камоли суханварию донишмандии ўст. Ин порчаҳои манзуми таълимӣ ё худ қитъаоте дар

хунармандӣ имрӯз ҳам аҳамияти беназири таърихиву иҷтимоиро доро буда, ташаккулу таҳаввули хунармандиро дар замони шоир таҷассум месозанд. Махз ҳамин таълифот Туғрои Исфаҳониро дар андешаи имрӯзиёну ояндагон ба унвони ҳаким ва файласуф муаррифӣ менамоянд.

5. Туғроӣ бо девони ашъори худ шуҳрат ёфта, ҳамзамон худ онро гирдовариву тадвин карда буд. Нусхаҳои хаттии то ба замони мо расидаи девони шеърии шоир ба ду даста тақсимбандӣ гардидааст. Якум, нусхаҳое, ки аз рӯи ҳуруфи ҳичой бар ҳасби қофияҳо тартиб дода шудааст. Дуюм, нусхаҳое, ки бар ҳасби мавзӯти шеърӣ, аз қабили мадҳ, шиква, рисо, ғазал, васф ва ғайра фароҳам гардидааст.

Арзишу аҳамияти девони шоир тӯли қарнҳо аз ҷониби аҳли адаб эътироф гардида, мавриди омӯзишу таҳқиқ ва ривоят қарор дошт. Бахусус, вижагиҳои он, монанди корбурди қофияни ягона, ки аз руқнҳои асосии шеъри арабист, истифодаи зиёди қофияҳои шеърӣ, аз ҷумла, қофияни роъ, боъ, дол, мим, лом ва ғайра, инчунин борҳо маъҳази ишораву тазмини қаламкашони дигар гардидан ва ҳукми масалу мақол даромадани гуфтори адиб мисоли равшани иқтидори хунариву эҷодии Туғроӣ дониста мешавад[5-А].

6. Яке аз омилҳои машҳур гардиданни Туғрои Исфаҳонӣ қасидаи Ломият-ул-Аҷам»-и ўст. Ин қасида мояи илҳоми шоирон қарор гирифта, сарчашмаи ба вучуд омадани ломияҳо гардидааст. «Ломият-ул-Аҷам» маъруфтариҳ қасидаи суханвар буда, донишмандон минбаъд аз рӯи муҳаббату завқ ба ривояти он пардохтанд.

«Ломият-ул-Аҷам» ҳанӯз аз замони зиндагии Туғроӣ шуҳрати баландро қасб намуда, дар дарозои асрҳои мадид мӯчиби ҳайрати хонандагону шунавандагон ва ноқидони он қарор дошт. Дар китобҳои мұтабар арзиши ин шеърро бо гуфтори тавсифии «намунаи барчастаи қасоид», «ғанцинаи фавоид» ва дигар ибораву ҷумлаҳои таҳсинӣ адабпажӯҳон ситудаанд[4-А].

7. Туғрои Исфаҳонӣ дар шеъраш мавзӯти гуногун, васфиёт, мадҳиёт, марсия, зуҳдиёт ва дигар ҷанбаҳову рангомезиҳои ҳастиро пайгирий кардааст. Дар тавовут аз дигарон Туғроӣ зимни сурудани васфиёт тақлид ба суннатҳои қадимаи шеъри арабиро бо шевай ҳос анҷом додааст. Ҳамин ҳусусият дар «Ломият-ул-Аҷам» низ барчаста ба назар мерасад. Дар он Туғроӣ суннатгароиро риоя накарда, қисмати тағazzулиро на дар матлаи қасида, балки дар миёни он баён доштааст. Бархе аз мадҳияҳои шоир бар рағми анъанаи суннатии шеъри араб бидуни муқаддима, бевосита аз ситоиши мамдӯҳ оғоз гардидааст. Ин навғониҳо низ аз муҳассаноти мадҳияҳои шоир маҳсуб мешаванд.

Нишонаи дигари ашъори Туғроӣ марсия, ба вижада рисои ҳамсар мебошад, ки ҳам аз нигоҳи ҳузнангезиву эҳсосоти ботинӣ ва ҳам аз лиҳози қасрати шумораи онҳо мумтоз буда, хеле самимӣ баён гардидааст. Зуҳдиёти шоир низ аз навғониҳои ҳосе барҳурдор буда, аз афкори фалсафӣ доир ба ахлоқи ҳамидаи инсонӣ, робитаи инсон бо ҳастибу олам сарчашма мегирад[6-А].

8. Туғроӣ дар соҳтану бозтоби маонии шеърӣ ва тасвири бадей бо таъсирпазирӣ аз муҳити аср ва завқи ҳамзамононаш маҳорати баланд зоҳир намудааст. Асрҳои XI ва XII, ки ба замони зиндагии Туғроӣ рост омад, давраи ташаккули бовусъати санъатҳои лафзӣ дар шеър маҳсуб мейёбад. Аз ин чост, ки Туғроӣ дар санъатгарой ҳам дастболо буда, бо истифода аз онҳо қудрати хешро дар забон ва корбурди алфоз собит менамояд. Муҳимтарин санъатҳои ашъори ў

ташбех, тавсиф, истиора, тазод, ирсоли масал, талмех, тачнис, ташреъ ва дигар воситаҳои тасвири бадей ба шумор мераванд[6-А].

9. Таъсири мутақобили забонҳои арабиву форсӣ дар эҷодиёти Туғрой низ равшан ба мушоҳида мерасад. Шоир мисли бештари суханварони аҳди Аббосӣ аз сарчашмаи шеъри араб— адабиёти аҳди ҷоҳилӣ таъсир пазируфтааст.

Ҳамчунин шоир аз афкори бадеии адабони соҳибдевони адабиёти арабии баъдиисломӣ, шеъри форсии тоҷикӣ ва сужету мотивҳои дар адабиёти Шарқ машҳур суд чуста, ҳосили ҷустуҷӯҳои худро барои эҷоди шеъри нобу салис ва қаломи муассири шоирона ба кор бурдааст.

Дар васфу ташбеҳот шеъри Туғрой то андозае ба шеъри Абдуллоҳ ибни Мӯътазз наздик мешавад. Шоир завқи латифашро дар васфи табиат маҳз ба кор мегирад ва бо маҳорату устодӣ ба шеъри худ ранги тоза мебахшад.

Ин матлабро истиқболу татаббӯи Туғрой аз шуарои араб, аз қабили Ибни Ҳонӣ, Бухтурӣ, Мутанаббӣ, Шарифи Разӣ, Абулалои Мааррӣ собит менамояд.

Илҳом гирифтани шоирро аз шоирони форсу тоҷик низ илҳом гирифта, мазомини зебо оғаридааст. Инро ашъори ашъори тамсиили ӯ дар мисоли достонҳои «Уқоб», «Гургу рӯбоҳ», «Гург, рӯбоҳ ва шер» равшан месозанд[5-А].

10. Ҳарчанд Туғрой асосан ба забони арабӣ эҷод кардааст, лекин дар ашъораш калимаҳои форсӣ-тоҷикӣ низ зиёд ба кор рафтаанд.

Дар радифи анъанаву суннатҳои адабиёти тоисломии ҳалқҳои эронӣ мавқеи асосиро мавзӯоти марбут ба фасли баҳор—нигориши манзараҳои табиат, васфи зебогии бοғу рοғ, сифати гулҳо ва ғайра ишғол мекунад, ки ба таври мустаким ин оҳангҳо тасвир намудани бοғҳои меваҷот, аз қабили афлесун³⁵, биҳӣ³⁶, токзорҳои ангур³⁷, рӯдҳои обшор³⁸ низ таҷассуми боризи робитаи Туғрой бо фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ маҳсуб мейёбад. Ҳамин гуна васфи гулҳои «райҳон»³⁹, садбарги зард⁴⁰, гули ашрафӣ⁴¹, заъфарон⁴² низ дар девони Туғрой ба мушоҳида мерасад.

11. Дар адабиёти арабизабони давраи мавриди назар тараннуми ҷашнҳои қадимаи форсӣ-тоҷикӣ—Наврӯз ва Меҳргон хеле зиёд ба ҷашм мерасад. Туғрой низ дар наврӯзномаҳои худ дӯстонашро бо ин иди аҷдодӣ таҳният намуда, аз фазилатҳои инсонсози он сухан кардааст.

Дар ашъори Туғрой калимасозии ғайримаъмул низ ба мушоҳида мерасад, ки зимни он шоир аз решоҳои форсӣ-тоҷикӣ бо вазнҳои арабӣ калимаҳо сохтааст, ки ин шаҳодати маърифати баланди ӯ дар ҳарду забон мебошад.

Мақолоте, ки аз рӯи таҳқиқоти диссертационӣ ба нашр расидаанд:

а) мақолаҳое, ки дар мачаллаҳои тавсиякардаи КОА Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия ва Ҷумҳурии Тоҷикистон ба табъ расидаанд:

[1-М]Тӯраева Г. Б. «Ломият-ул-Аҷам»-и Туғрой ва баҳои донишмандони мутаққаддиму мусоир ба он [мақола] / Г. Б. Тӯраева // Номаи Донишгоҳ (мачаллаи илмӣ). Бахши филологӣ.-Хуҷанд: 2015. – №1 (42) – С. 111-114.

³⁵ Туғрой, Абуисмоил. Дивон ат-Туғрой. Матбаъат ал-ҷаҳоиб би-л-Қостантиния, 1881/1300 – с.125

³⁶ Туғрой, Абуисмоил. Дивон ат-Туғрой. Матбаъат ал-ҷаҳоиб би-л-Қостантиния, 1881/1300 – с.125-126

³⁷ Туғрой, Абуисмоил. Дивон ат-Туғрой. Матбаъат ал-ҷаҳоиб би-л-Қостантиния, 1881/1300 – с.121-122

³⁸ Туғрой, Абуисмоил. Дивон ат-Туғрой. Матбаъат ал-ҷаҳоиб би-л-Қостантиния, 1881/1300 – с.121

³⁹ Туғрой, Абуисмоил. Дивон ат-Туғрой. Матбаъат ал-ҷаҳоиб би-л-Қостантиния, 1881/1300 – с.123-124

⁴⁰ Туғрой, Абуисмоил. Дивон ат-Туғрой. Матбаъат ал-ҷаҳоиб би-л-Қостантиния, 1881/1300 – с.122-123

⁴¹ Туғрой, Абуисмоил. Дивон ат-Туғрой. Матбаъат ал-ҷаҳоиб би-л-Қостантиния, 1881/1300 – с.124

⁴² Туғрой, Абуисмоил. Дивон ат-Туғрой. Матбаъат ал-ҷаҳоиб би-л-Қостантиния, 1881/1300 – с.124

[2-М] Тӯраева Г. Б. Мууре ба зиндагиномаи Муайядуддин Абӯисмоили Туғрой [мақола] / Г. Б. Тураева // Номаи Донишгоҳ (мачаллаи илмӣ). Бахши филологӣ.-Хуҷанд: 2016. - №4 (49) – С. 110-115.

[3-М] Тӯраева Г. Б. «Ломият-ул-Аҷам»-и Туғрои Исфаҳонӣ ва таърихи маъруфияти қасида ба ин унвон» [мақола] / Г. Б. Тураева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ). Бахши филологӣ.-Душанбе: 2017.- №4/7.- С.213-216.

[4-М] Тӯраева Г. Б. «Баъзе мулоҳизаҳо оид ба таълифоти Туғрои Исфаҳонӣ доир ба илми кимиё [мақола] / Г. Б. Тураева // Номаи Донишгоҳ (мачаллаи илмӣ). Бахши филологӣ.-Хуҷанд: 2018. – №1 (54) – С. 136-141.

6) мақолаҳо дар дигар мачаллаю маҷмӯаҳои илмӣ:

[5-М]Тӯраева Г. Б. Таъсири «Ломият-ул-Аҷам»-и Муайядуддин ат-Туғрой ба эҷодиёти шоирони баъдӣ. [мақола] / Г. Б. Тураева // Паёми Суғд (мачаллаи илмӣ). Бахши адабиётшиносӣ.-Хуҷанд: 2014. – №12 (228) – С. 92-95.

[6-М]Тӯраева Г. Б. Таъсири шоири арабизабони форсу тоҷики аҳди Салҷуқиён Туғрои Исфаҳонӣ ба осори Гёте [мақола] / Г. Б. Тураева // Роҳи Абрешим ва робитаҳои байнифарҳангии Авруосиё (маводи конфоронси байналхалқии илмӣ-назарияйӣ бахшида ба соли «Рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ (мачаллаи илмӣ).-Душанбе: 2018. – С. 258-260

**ГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
«ХУДЖАНДСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ
АКАДЕМИКА Б. ГАФУРОВА»**

НА ПРАВАХ РУКОПИСИ

**ББК – 83.3(0)
УДК – 82.0 (575)
О – 98**

ТУРАЕВА ГУЛОРОХОН БУРХОНОВНА

**ТУГРАИ ИСФАХАНИ И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ АРАБОЯЗЫЧНОЙ
ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XI-XII вв.**

10.02.14 – Классическая филология, арабская и греческая филология

**АВТОРЕФЕРАТ
диссертации на соискание учёной степени
кандидата филологических наук**

Худжанд-2021

Работа выполнена на кафедре арабской филологии ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова»

Научный руководитель:

Раджабова Мархабо Тухтасуновна -
кандидат филологических наук, доцент
кафедры арабской филологии Таджикского
национального университета

Официальные оппоненты:

Зохиди Низомиддин Шамсиддинзода –
доктор филологических наук, профессор,
член-корреспондент АН РТ, Чрезвычайный
и Полномочный посол Республики
Таджикистан в Исламской Республике
Иран

Шокиров Джамшед Валиевич – кандидат
филологических наук, доцент кафедры
иностранных языков Таджикского
государственного университета права,
бизнеса и политики

Ведущая организация:

**ГОУ «Таджикский государственный
институт языков имени С. Улугзода»**

Защита диссертации состоится «15» сентября 2021 г. в «15.00» часов на заседании диссертационного совета 6Д. КОА-033 при ГОУ (государственное образовательное учреждение) «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова» (735700, город Худжанд, проезд Мавлонбекова, 1).

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова» и на сайте www.hgu.tj. Объявление о защите диссертации размещено на официальном сайте ВАК при Президенте Республики Таджикистан по адресу www.vak.tj.

Автореферат разослан «___» _____ 2021 г.

**Учёный секретарь
диссертационного совета,
кандидат филологических наук, доцент:**

Шарипова М.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы диссертационного исследования. Изучение и исследование жизни и творчества арабоязычных поэтов и учёных XI-XII вв. относится к числу актуальных вопросов литературоведения, поскольку с возникновением и распространением ислама персоязычные народы, наряду с другими национальностями региона, обрели неразрывную связь с арабским языком и культурой. Всестороннее изучение данного вопроса способствует освещению различных аспектов истории арабской и персидско-таджикской литератур.

Исследование влияния литературной обстановки в формировании поэтического мастерства Туграи Исфахани, анализ сведений из литературных и исторических источников и современных научных трудов о жизни поэта, рассмотрение деятельности поэта в государственном аппарате Сельджукидов, выявление тематического диапазона и содержания его научных трудов, изучение дивана поэта и определение литературной ценности его списков и изданий, анализ тематики стихотворений поэта составляют круг важных вопросов, требующих внимания исследователей арабоязычной персидско-таджикской литературы.

Жизненный путь и творческое наследие отдельных писателей XI-XII вв. были рассмотрены в целом ряде научно-исследовательских работ, биография и творчество Туграи Исфахани не подвергались специальному и всестороннему исследованию.

В связи с этим, необходимость восполнения этого пробела, значимость данной темы, а также роль и место Туграи Исфахани в литературе обусловили выбор темы диссертационного исследования.

Степень изученности темы. Изучение жизни и духовного наследия Туграи Исфахани не осталось за пределами исследовательских интересов современного мирового, в особенности арабского, персидского и европейского литературоведения. Социально-политическая и научно-литературная деятельность Туграи Исфахани освещены в многочисленных научных трудах и статьях.

Рассмотрение и анализ научной литературы по исследуемой теме показывает, что интерес к Туграи Исфахани проявлялся в четырех направлениях:

Первое – рассмотрение биографии и творчества поэта в исследованиях, посвященных истории ислама, арабской литературы XI-XII вв., социально-политической, экономической и культурной обстановке периода правления Сельджукидов. Подтверждением этому служат научные работы европейских ученых Э.Брауна, К.Хюарта, Ф.Эте, Р.А.Никольсона и др.

Второе – перевод и издание стихотворений поэта европейскими учеными, как Я.Голиус, П.Ваттиер, А.Роукс, Е.Пикок и др. Они были пионерами в деле изучении жизни и творчества Туграи Исфахани в Европе, и именно благодаря их деятельности в данном направлении, еще в XVII веке европейские научные круги получают возможность ознакомиться с личностью поэта.

Третье – помимо трагической судьбы поэта, его деятельности в различных сферах науки и того факта, что он был автором собственного дивана, внимание многих учёных и переводчиков также привлекает его касыда «Ламият-ул-Аджам». Среди европейских востоковедов повышенный интерес касыда вызывает у немецких учёных. Так, в XIX веке Карл Небл, осуществляя перевод касыды с латинского на немецкий, даёт сведения об авторе, также высказывает собственную точку зрения об особенностях и литературной ценности произведения.⁴³

Следуя этому примеру, исследователь Карл Брокельман приступает к изучению толкований и переводов касыды «Ламият-ул-Аджам».⁴⁴

Четвёртое – отдельные труды европейских востоковедов, о научном и литературном наследии Туграи Исфахани.

Начиная со второй половины XIX века и в дальнейшем, более обстоятельным изучением творчества Туграи Исфахани занимаются Ганс Вейтс и Катарина Моммсен и издают результаты своих научных изысканий в виде отдельных произведений.⁴⁵

Русское востоковедение также проявляет интерес к изучению жизни и творчества Туграи Исфахани. В работах В.В.Бартольда, И.Ю.Крачковского и других востоковедов рассматривается творческое наследие Туграи Исфахани, и его касыда «Ламият-ул-Аджам».

Рассуждая о причинах популярности касыды и ее латинского перевода, выполненного Я.Голиусом, Е.Э.Бертельс утверждает, что Туграи прославился именно благодаря «Ламият-ул-Аджам» [20,496].

В последующем, исследователи истории персидско-таджикской литературы – А.Н. Болдырев и другие, анализируя литературу иранских народов в XI-XII вв., упоминают о Туграи Исфахани и его произведениях, в частности о касыде «Ламият-ул-Аджам». И хотя изыскания этих учёных в данном направлении не носят комплексный характер, однако их замечания имеют значение для более детального изучения творчества Туграи Исфахани.

Русский учёный И.Н. Холмогоров переводит «Ламият-ул-Аджам» на русский язык и предоставляет сведения о жизни и деятельности её автора [24,2,368].

Другой ученый, В.М Бейлис в рамках двух содержательных статей изучает жизнь и деятельность Туграи Исфахани.⁴⁶

В целом, в исследованиях большинства европейских и русских востоковедов даётся высокая оценка личности и творчеству Туграи Исфахани.

⁴³ Knebel, Karl Ludwig von. K.L. von Knebel's literarischer Nachlass und Briefweschel. Leipzig: Gebruder Reichenbach, 1840

⁴⁴ Брокельман К. Таърих-ул-адаб ал-араби / нақалаху ила-л-арабия Абдулхалим ан-Наҷҷор. Аҷзоръ 5. Ал-кохира: Дар-ул-маариф, 1965/1384

⁴⁵ Mommsen Katharina. Goethe and the Poets of Arabia. (Translated by Michael M. Metzger). New York, Camden House, 2014.

⁴⁶ Бейлис В.М. «Везир Муайяд ал-Мулк», «К анализу источников для биографии Абу Исмаила ал-Хусайна ат-Туграи»). Бейлис В.М. Из истории визирата в период кризиса сельджукского государства. Везир Му'айядид ал-Мулк//Средневековый Восток. История, культура, источниковедение. – М., 1980. – с. 67-76

Рассмотрение ключевых моментов и важных событий жизни и творчества Туграи Исфахани занимает особое место в арабском литературоведении. Ученые в основном обращаются к изучению тематики, содержания и специфики его произведений, в частности, касыды «Ламият-ул-Аджам». Кроме того, ряд работ посвящены спискам, переводам и изданиям произведений литератора.

Первое печатное издание данной касыды «Ламият-ул-Аджам», которое вышло в свет в Ливане с комментариями и без указания точной даты, относится к XIX в.

Позже касыда «Ламият-ул-Аджам» была опубликована в Каире в научном журнале «**Маджмуат мухиммот ал-мутун**» в 1280/1864, 1281/1865, 1295/1878 гг.⁴⁷

Благодаря новым печатным станкам, касыда выпускается большими тиражами и широко распространяется в литературных кругах арабоязычных стран и регионов Ближнего Востока.

Позднее авторы и исследователи, занимающиеся «Историей арабской литературы», изучают разные стороны жизни и творчества Туграи Исфахани, выявляют литературную ценность дивана поэта. В том числе, арабский учёный Ханно ал-Фахури, исследуя арабоязычную литературу эпохи Сельджукидов, предоставляет важные сведения о Туграи Исфахани.

Многие исследователи при изучении биографии и творчества Туграи, специально останавливаются на касыде «Ламият-ул-Аджам». Так, Шавки Зайф, подчёркивая литературную ценность касыде, комментирует и анализирует некоторые её байты. По мнению учёного, ценность произведения заключается в наставлениях и назиданиях [22,5,584-585].

Другой арабский исследователь, Умар Фаррух выявляет, что некоторые строки произведения стали пословицами и поговорками.⁴⁸

Литературовед Ахмад Зайёт утверждает, что «Лучшая касыда дивана Туграи – это его «ламия», известная как «Ламият-ул-Аджам». Воистину эта касыда считается одной из жемчужин поэзии и выдающимся её образцом» [16, 288].

В арабском литературоведении всестороннее исследование биографии Туграи Исфахани, его дивана стихотворений и «Ламият-ул-Аджам» осуществляют Али Джавод Тахир. Учёный на основе достоверных фактов определяет роль и место Туграи в литературе.⁴⁹

Касыда «Ламият-ул-Аджам» была известна и в истории персидско-таджикской литературы. Согласно сообщению Хонбаба Машора, ещё в

⁴⁷ Брокельман К. Таърих-ул-адаб ал-араби / нақалаху ила-л-арабия Абдулхалим ан-Наччор. Ачзоль 5. Ал-кохира: Дар-ул-маариф, 1965/1384

⁴⁸ Брокельман К. Таърих-ул-адаб ал-араби. Дар-ул-китаб ал-ислами. Адад мучалладот – 6. Ал-мучаллад 3, – 367 с.

⁴⁹ Тохир Али Чавод. Аш-шиър-ул-араби фи-л-Ирок ва билод ал-Ачам фи-л-аср ас-Салчуки. Дор ароид ал-араби, Бейрут-Луброн. Ат-табъят-ус-сони. Чузони фи мучаллад воҳид 1985/1405 – 560 с.

1272/1856г. она была издана литографическим способом, без указания страниц, с комментариями к семи муаллакат.⁵⁰

Иранские учёные Забехулло Сафо, Шафак Ризазаде, Махди Мухаккик, Музаффар Бахтиёр, Сайид Ахмад Порсо и другие в своих научных трудах по истории персидской литературы и в отдельных статьях, высказывая свою точку зрения об особенностях произведений Туграи Исфахани, дают оценку его творчеству.

Как отмечалось ранее, иранский учёный Забехулло Сафо даёт краткую, но важную информацию о Туграи Исфахани.

Доктор Махди Мухаккик в статье «Поэтический и прозаический перевод «Ламият-ул-Аджам» Туграи Исфахани», приводит арабский текст касыды, осуществляет дословный перевод каждого байта на персидский и рассуждает о содержании касыды и высоком мастерстве поэта.⁵¹

Ряд научных работ другого иранского востоковеда – Музаффара Бахтияра также посвящён исследованию жизни и творчества Туграи Исфахани.

Настоящая диссертация в таджикском литературоведении является первой попыткой специального исследования биографии и творчества Туграи Исфахани с целью выявления его роли и места в развитии арабоязычной литературы.

Цель и задачи диссертации. Основная цель диссертации - исследовать жизнь и творчество Туграи Исфахани, выявить литературную ценность его дивана и касыды «Ламият-ул-Аджам», определить место Туграи Исфахани в арабоязычной поэзии и прозе эпохи Сельджукидов, раскрыть влияние его творчества на арабоязычную персидско-таджикскую литературу XI-XII вв., выявить специфику отображения синтеза персидской и таджикской литератур в творчестве Туграи Исфахани.

Для достижения этой цели автором диссертации решаются следующие задачи:

- дать краткий обзор социально-политической, литературной и культурной обстановки периода правления Сельджукидов;
- раскрыть степень влияния литературной обстановки на формирование таланта и поэтического мастерства Туграи Исфахани;
- проанализировать сведения литературных и исторических источников и современных исследовательских работ о биографии поэта;
- рассмотреть деятельность поэта при дворе Сельджукидов;
- определить место поэта в литературе с точки зрения предыдущих исследователей;

⁵⁰ Машшор, Хонбобо. Муаллифини кутуби чопии форсӣ ва арабӣ. (Авторы персидских и арабских печатных книг). – Тегеран, 1952/1340. В 2 томах, 2 – 990 с.

⁵¹ Махди Мухаккик. Тарчумаи мансур ва манзуми касидаи Ломият-ул-ачами Тугрои Исфахони. (Прозаический и поэтический перевод касыды «Ламият-ул-Аджам» Туграи Исфахани). – Научно-исследовательский журнал института литературы и гуманитарных наук университета Исфахан, (Вижаномаи Исфахон) 2001/1379-261 с.

- изучить произведения Туграи Исфахани, выявить особенности его научных трудов;
- исследовать структуру дивана поэта, проанализировать точку зрения исследователей о литературной ценности списков и изданий дивана Туграи Исфахани;
- изучить историю возникновения и распространения знаменитой касыды «Ламият-ул-Аджам»;
- определить литературную ценность касыды «Ламият-ул-Аджам» с опорой на взгляды предыдущих и современных исследователей;
- уточнить методы и приемы комментирования касыды «Ламият-ул-Аджам» и определить вклад комментаторов в дело интерпретации этого произведения;
- изучить влияние «Ламият-ул-Аджам» и других стихотворений Туграи Исфахани на творчество последующих поэтов;
- проанализировать тематику стихотворений поэта, выявить специфику влияния синтеза арабской и персидско-таджикской поэзии на творчество Туграи Исфахани;
- исследовать особенности взаимовлияния структуры и содержания арабской и персидско-таджикской поэзии в творчестве поэта.

Источники исследования. Принимая во внимание тот факт, что сведения о жизни и творческой деятельности Туграи Исфахани и большая часть его наследия были утрачены при определённых исторических обстоятельствах, и лишь отрывки некоторых произведений поэта сохранились в достоверных литературных и исторических источниках, автор диссертации в основном опирается на материалы арабских источников, как «ал-Ансаб» Абуса`да Сам`ани, «Бугяут-т-талаб» Ибн Адима, «Харидат-ул-каср ва джаридат-ул-аср» Имадуддина Исфахани, «ал-Лубаб» и «ал-Камил фи-т-та`рих» Ибн Асира, «Сияар а`лом-ан-нубала» Шамсуддина Захаби, «Шазарату-з-захаб» Ибн Имада Ханбали, «Му`джам-ул-удаба» Якута Хамави, «Вафаят-ул-а`ян ва анба`у абоу-з-заман» Ибн Халликана, «ал-Вафи би-л-вафаят» Салахуддина Сафади и «ан-Нуджум аз-захира» Тагрибарди.

В процессе исследования творчества Туграи Исфахани в качестве основного источника послужил диван поэта.

Методологическая основа исследования. Основу методологии исследования составляет сравнительно-исторический принцип. В ходе работы автор опирается на исследовательские методы и теоретические положения арабского и персидско-таджикского литературоведения и востоковедения, выдвинутые в трудах известных зарубежных и отечественных учёных Э. Брауна, К. Брокельмана, Е.Э. Бертельса, В.В. Бартольда, И.С. Брагинского, И.Ю. Крачковского, З. Сафо, М.-Н. Османова, Р. Хадизаде, Х. Шарифова, Н. Салими, А. Абдусаттора, У. Гаффоровой, Т. Мардони и Н. Зохида.

Научная новизна исследования. В диссертации впервые в таджикском литературоведении в монографическом плане исследуется биография и

творчество Туграи Исфахани, роль и место наследия поэта в арабоязычной литературе, его деятельность и положение при дворе Сельджукидов, влияние социально-политической обстановки и научно-культурной среды на творчество Туграи Исфахани, анализируется точка зрения средневековых ученых о литературно-художественной ценности его поэзии и прозы, изучаются структура и содержание дивана поэта,дается краткий сопоставительный анализ списков произведений и их изданий, определяется литературная ценность касыды «Ламият-ул-Аджам» и комментариев, написанных к этому сочинению.

На основе рассмотрения примеров из касыды «Ламият-ул-Аджам», впервые определяется роль и место этого произведения в истории литературы, исследуются факторы его широкой популярности, послужившей фактором появления целого ряда подражаний.

В этом ключе, тщательно изучаются тематика и содержание дивана поэта, поэтика его сочинений, специфика отображения результатов взаимовлияния арабской и персидско-таджикской поэзии в творчестве Туграи Исфахани.

Научно-теоретическая диссертация. Материалы и результаты диссертации могут быть использованы при исследовании вопросов классической арабской и персидско-таджикской литературы в следующих направлениях:

- при написании учебных пособий «История арабской литературы» и «История персидско-таджикской литературы»;
- материалы, относящиеся к эпохе Сельджукидов, могут предоставить дополнительную информацию при составлении учебников по истории литературы рассматриваемого периода и политической истории этой династии;
- выводы, сформулированные на основе изучения дивана и касыды Туграи Исфахани, могут быть использованы при написании трудов по поэтике арабоязычной литературы;
- научные результаты диссертации могут быть использованы в исследовании истории подражаний на основе «Ламият-ул-Аджам»;
- материалы исследования могут способствовать усовершенствованию поэтики арабоязычной персидско-таджикской поэзии;

Научно практическая значимость диссертация может быть использована преподавателями арабского и таджикского языков и литературы в качестве вспомогательного материала на занятиях, спец семинарах по истории арабской литературы, литературных взаимосвязей арабского и таджикского народов в высших и специализированных учебных заведениях;

- результаты исследования могут быть использованы при написании курсовых, дипломных и магистерских работ.

Объект исследования. Роль Туграи Исфахани в развитии арабоязычной персидско-таджикской литературы XI-XII вв.

Предмет исследования. Изучение дивана и касыды «Ламият-ул-Аджам» Туграи Исфахани.

Основные положения, выдвигаемые на защиту:

- Изучение биографии и творчества Туграи Исфахани;
- Исследование роли и места поэта в литературных кругах при Сельджукидах, влияния социально-политической обстановки, культурной и литературной среды на творческую деятельность Туграи Исфахани;
- Определение места Туграи Исфахани среди арабоязычных поэтов XI-XII вв. и последующих периодов;
- Рассмотрение значения творческого таланта поэта, изучение взглядов средневековых учёных относительно его произведений;
- Изучение дивана поэта, краткий сравнительный анализ списков и их изданий;
- Выявление места касыды «Ламият-ул-Аджам» в истории литературы, исследование комментариев к произведению, и факторов его широкой популярности;
- Рассмотрение влияния творчества Туграи Исфахани на творчество последующих поэтов;
- Изучение тематики, содержания поэтики дивана Туграи Исфахани и его касыды «Ламият-ул-Аджам»;
- Исследование синтеза арабских и персидско-таджикских традиций стихосложения в творчестве Туграи Исфахани.

Апробация работы. Диссертационная работа была обсуждена и рекомендована к защите на заседании кафедры арабской филологии факультета восточных языков ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова» [протокол №8, от 16.03.2019 г.] и заседании секции литературоведения при диссертационном совете ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова» [протокол №_____, от 07.06.2019 г.].

Структура работы. Диссертация состоит из введения, трёх глав, десяти разделов, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во **Введении** обосновывается актуальность темы, определяется степень её разработанности, конкретизируются цели и задачи, конкретизируются цели и задачи исследования, осуществляется характеристика источников, раскрывается научная новизна, теоретическая и практическая ценность работы, определяются методологические основы и положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации, под названием **«Жизнь и творческая деятельность Туграи Исфахани»** охватывает общие вопросы исследования и состоит из четырех разделов и двух параграфов.

В первом разделе осуществляется краткий обзор политической и культурной обстановки в XI-XII вв., рассматриваются вопросы, связанные с возникновением, формированием и развитием исторических традиций государственного управления при Сельджукидах. На основе изучения

сведений достоверных источников о происхождении этой династии, отмечается, что помимо постоянной борьбы за политическую власть, захват и освоение территорий, ряд амиров и визирей этой династии прославились как представители и покровители науки и просвещения, и ярким примером тому может послужить широкая деятельность Низамульмулка. Этот выдающийся учёный, инициируя коренные реформы в науке и просвещении, основал во многих научных центрах медресе «Низамия», и тем самым внёс огромный вклад в развитие науки и культуры своего времени. Благодаря своей широкой эрудированности Низамульмулк при Маликшахе Сельджукиде составляет календарь, известный в истории как «Зиджи маликшахи» (Маликшахский астрономический календарь).

В этом разделе диссертации говорится о политическом и культурном влиянии этой державы, растянувшей свои границы до самой Турции и Византии. Выясняется, что наравне с другими городами и просветительскими центрами Сельджукидского государства, Исфахан был процветающим и благоустроенным городом, в образовательных учреждениях которого занимались изучением разных наук. Именно в этом городе на арену политики и науки вступил Туграи Исфахани – выдающийся энциклопедист и литератор сельджукской эпохи.

Второй раздел первой главы **«Сведения литературных и исторических источников и современных исследований о биографии Туграи Исфахани»** посвящён рассмотрению основных моментов жизни учёного и поэта. Изучаются и уточняются его имя и псевдоним, даты рождения и смерти, предки и родители, должность и положение, а также другие аспекты, касающиеся жизни и формирования личности Туграи Исфахани. В одном из источников указывается на его арабское происхождение, однако недостаточность фактов позволяет усомниться в этом. На данное обстоятельство Туграи сам проливает свет в своих произведениях, гордо называя себя арийцем и аджамцем.

Рассмотрение круга вопросов этого раздела выявляет, что потомки Туграи Исфахани, благодаря своим знаниям, влиянию и авторитету, активно участвовали в управлеченческой структуре государства Сельджукидов.

В первом параграфе этого раздела изучается деятельность Туграи Исфахани при дворе Сельджукидов. Для всестороннего освещения этой стороны жизни Туграи проанализированы сведения достоверных источников. Так, автор исторического трактата «Бугяту-т-талаб» пишет: «Туграи в 479/1087 году удостоился чести побеседовать с Султаном Маликшахом, и был привлечён к государственной службе. После этого он служил в канцелярии и писал тугра (монограмма из букв эмирского имени и титула в начале правительственные документов и распоряжений) его сына – Султана Мухаммада. По этой причине он прославился как Туграи. Некоторое время

поэт возглавлял государственную канцелярию, однако позже его отстранили от этой должности».⁵²

Согласно сведениям, первым, кто содействовал назначению Туграи Исфахани в канцелярию Сельджукидов, был Абульмахосин Мадждуддавла Муинулмульк Мухаммад ибн Фазлуллох, по прозвищу Сайидурруасо, который возглавлял канцелярию и писал тугра Султана Алл Арслана. Сайидурруасо, восхищённый красноречием, эрудированностью, прекрасными стихотворениями Туграи Исфахани, назначает его писцом, и более того, представляет Низамульмулку и устанавливает связь между ними. На этот факт отчётливо указывается в панегириках поэта.⁵³

Деятельность в государственной канцелярии даёт Туграи возможность построить дружеские отношения с политическими и литературными деятелями, в составе приближенных султана посетить разные города, как Багдад, Джибал, Рей, Исфахан, где он приобретает новые знания и опыт. Кроме Сельджукидов, к личности Туграи проявляли интерес также и правители государства Аюби, и стремились привлечь его на службу в своём государственном аппарате.

Согласно сведениям источников, Туграи также занимался химией и приобрёл известность в этой отрасли. И так как эта наука в то время считалась сродни колдовству, недоброжелатели оклеветали его, будто недуг султана Мухаммада ибн Маликشاха был результатом его магии. Поверив этим проискам, султан отстранил Туграи от должности и поэту пришлось вести уединённый образ жизни. Позднее Султан Мухаммад скончался от этой болезни [10,106-107].

Несмотря на то, что Туграи избрал отшельнический образ жизни, с целью восстановления своего доброго имени и налаживания связей со знатью, он сочиняет многочисленные панегирики в честь сельджукских эмиров и их наследников. Поэт получает должность туграи во второй раз, однако зависть и интриги, а также изменчивая позиция правителей стали причиной его отстранения от должности.

Таким образом, полные опасности события в жизни Туграи свидетельствуют о нестабильной политической обстановке государства Сельджукидов в данный период, когда представители науки и литературы нередко становились марионетками в руках правителей.

Отношения Туграи Исфахани с Мас'удом Сельджукидом и их последствия рассматриваются в отдельном параграфе диссертации, так как именно они приводят к безвременной кончине Туграи.

Первым делом Туграи направляется в город Масул, к Султану Абулфатху Мас'уду ибн Мухаммаду ибн Маликшаху. Султан, приняв его со всеми почестями, через некоторое время назначает визирем. В последующем поэт удостаивается звания «Кавомуддин», но во время столкновений между

⁵² Ибн Адим, ас-Сохиб Камалуддин Умар ибн Ахмад ибн Аби Джарода. Бугят-ут-талаб фи таарихи Халаб. Дор-ул-фикр. Бейрут-Луброн. 5863 с.

⁵³ Тугрои, Абуисмоил. Девон ат-Тугрои. – Константинополь, 1881/1300 – 145 с.

братьями - султанами попадает в плен и приговаривается к смертной казни. Дата казни поэта упоминается авторами десятков летописей, что свидетельствует о широкой известности Туграи. В частности, Якут Хамави убеждён, что точная дата смерти поэта - 515/1122 год: «Туграи был казнён во время событий, которые произошли между Султаном Мас'удом ибн Мухаммадом и его братом Султаном Махмудом в 515/1122 году в Хамадане» [1,3,1107].

Согласно сведениям источников, когда Туграи был казнён, ему не было больше пятидесяти семи лет. По поводу его кончины сочиняются элегии и распространяются легенды о событиях, предшествующих его казни. Экзекуция поэта, в свою очередь, описывается как трагическое событие, вызвавшее глубокое сожаление учёных и литераторов.

Люди обращались к Туграи с почётным званием «Устод» (Мастер). Во всех государственных должностях поэт снискдал уважение людей, что в первую очередь, было связано с его эрудированностью и способностями.

Третий раздел первой главы – **«Литературное мастерство Туграи Исфахани с точки зрения предшествующих учёных»** посвящается характеристике широких знаний и образованности поэта. В этом плане, осуществляется обзор и анализ сведений средневековых источников о его эрудированности и просвещённости. Выясняется, что поэт обладал широкими знаниями научных основ двух древних цивилизаций – персидской и арабской, что отражается в его поэзии и прозе. Он знал наизусть «Коран» и хадисы, кроме того, изучал диваны арабской поэзии, проповеди, древние и новые художественные произведения. Как учёный, он занимался точными науками, в качестве писца владел искусством письма, как тугра – проявлял мастерство в составлении писем и переписывании, в качестве поэта – в совершенстве владел риторикой и стилистикой. Также он был бесподобен в красноречии.

Якут Хамави называет поэта «Оятун би-л-китобати ва-ш-ши`р» (Эталон в письме и стихотворении).⁵⁴

Абуса`д Сам`ани, обозначая место Туграи в исламской науке и культуре, пишет: «Садр Ирака, известный всему свету, блещущий интеллектом, обладатель тонкого вкуса, предводитель в искусстве поэзии и прозы среди своих современников, находился в близких отношениях с правителями, так что прославил их своей эрудицией» [3,11,496].

В диссертации приводятся многочисленные высказывания разных авторов, указывающих на высокое положение Туграи Исфахани. Такая оценка творчества Туграи Исфахани свидетельствует о том, что Исфахан и непосредственное окружение поэта создавали благоприятные условия для появления таких выдающихся мыслителей, обладающих обширными знаниями в науке, культуре и истории Аджама и Араба.

⁵⁴ Ал-Хамави, Шихобуддин Аби Абдуллох Якут. Муджам-ул-удабо (Антология литераторов). Тахкик Ихсон Аббос. Дор-ул-гарб ал-ислами-Бейрут:1414/1993. Первое издание. В 7 томах. -3541 с.

Всесторонняя оценка личности и творчества Туграи с одной стороны, свидетельствует о его достойном вкладе в обогащение арабской и персидско-таджикской культуры и литературы, а с другой стороны – характеризует особый подход представителей филологической школы того времени, которые вникали во все подробности и мельчайшие детали биографии литераторов.

Воплощение знания хадисов, богословия и химии, мастерства в письме, переписке, проповедях, а также поэтического таланта в личности Туграи, свидетельствует о подъёме и развитии научных кругов того времени.

Четвёртый раздел этой главы – «**Творчество Туграи Исфахани и особенности его научных произведений**» посвящён изучению деятельности поэта, охватывающей сбор хадисов пророка, литературных трудов, в частности, диванов стихотворений, комментариев к диванам других поэтов, писем, научных трактатов, в особенности, книг по химии.

В диссертации приводятся 15 аннотаций к трактатам и касыдам Туграи по химии, в том числе: «Джоме`-ул-асрор ва тарокиб-ул-анвор», «Китоб хакоик-ул-истиходот», «Китоб зот ал-фавоид», «Китоб мафотих-ур-рахма ва масобих ул-хикма», «ал-Иршод ли-л-авлод», «ал-Джавхару-н-назир фи синоати-л-иксир», «ал-Макоти’», «Сирр-ул-хикма фи шарх китобу-р-Рахма ли Джобир», «ар-Рисола ал-хотима», «Рисола фи кимиё», «Китоб-ул-асрор», «Рисола фи-т-табое’», «Касоид фи-л-кимия» и «Касыда, написанная на персидском языке с комментариями самого поэта». В этом плане, также изучаются сведения источников о содержании этих трактатов и их дальнейшей судьбе.

Туграи Исфахани, являясь автором дивана, отличался особым талантом в эпистолярном жанре и сочинял письма султана. Как утверждает Имад Катиб, он владел всеми приёмами и методами письма (тарассул). К сожалению, лишь одно письмо, написанное в ответ на поздравительное послание Касыма ибн Али ибн Мухаммада ибн Усмана ибн Харири, приводится в «Муджам-ул-удабо».⁵⁵

Ознакомление с этим письмом позволяет говорить о обширных знаниях и неповторимом красноречии Туграи:

مَا الرَّوْضُ أَضْحَكَتِ السَّحَابُ ثُغُورَةً
وَأَفَاحَ أَنْفَاسُ الصَّبَا مَنْثُورَةً
يَوْمًا بِإِبْهَاجٍ مِّنْ كِتَابٍ تَمَمَّتْ
يُمْنَاكَ يَا شَرَفَ الْكُفَافِ سُطُورَةً
وَأَفِي إِلَيْ فَتَهْتُ حِينَ رَأَيْتَهُ
تَيِّهَ الْمُولَى اذْ رَأَيَ مَشْتُورَةً
قَائِمَتْهُ عَشْرًا وَلَوْ قَبْلَتْهُ
أَلْفًا وَأَلْفًا مِنْ أَوْفَ مُهُورَةً
وَفَضَاضَتْهُ عَنْ لُؤْلُؤٍ وَلَوْ آنَهُ
لِلسَّمْطِ زَانَ فُصُولَةً وَسُدُورَةً

⁵⁵ Ал-Хамави, Шихобуддин Аби Абдуллох Якут. Муджам-ул-удабо (Антология литераторов). Тахкик Ихсон Аббос. Дор-ул-гарб ал-ислами-Бейрут:1414/1993. Первое издание. В 7 томах. -3541 с.

وَأَجْلَتْ مِنْهُ الطَّرْفَ فِيهَا رَاقِهُ
وَأَثَابَ لِلْقَلْبِ الْكَيْبَ سُرُورَهُ
قَسْمًا لَأَنْتَ الْفَرْدُ فِي الْفَضْلِ الَّذِي
لَوْلَاكَ أَطْفَلَتِ الْجَهَالَهُ نُورَهُ
مِنْكَ اِمْتَرَى لَمَّا إِرْتَضَيْتُ لِبَائِهُ
وَبِكَ اِزْدَهَى لَمَّا احْتَلَبَ شُطُورَهُ
فَالْسَّلَمُ لَهُ حَتَّى تُجَدِّدَ مَا عَفَا
مِنْهُ وَتَجْبِرَ وَهُنَّهُ وَكُسُورَهُ
وَاعْذِرْ وَلِيَكَ إِنْ تَقَاصِرَ سَعْيُهُ
وَاغْفِرْ لَهُ تَقْصِيرَهُ وَقُصُورَهُ.

Дыхание зефира распространило его аромат во все стороны,
В день, когда твоя благословенная рука украсила лучшие строки
письма, воистину ты есть гордость великих.

До меня дошло письмо, узрев его обрадовался я.

Подобно тому как правитель области увидев письмо, доказывающее
его назначение (на пост) радостно ликует.

Затем я поцеловал его десять раз и если расцеловал бы тысячи и
тысячи раз было бы недостаточно.

Как только я открыл письмо, оно состояло из жемчугов, если
рассыпать на нитки, украсили бы его драгоценные каменья.

Я сердцем взглянул на того, который яснее всех.

Оно дарит разбитому сердцу радость.

Клянусь, что ты в любом случае ты единственный учёный,
Если бы ты не был невежество затмило бы лучи этой мудрости.

Когда ты приобрёл его богатство, они извлекли из тебя пользу,

И ты тот, который испытал холод и жару, отведал горести и сладости
жизни, осуществил всё посредством тебя.

Мы извлекли из тебя выгоду, когда подарил нам его молоко.

Предоставь ему возможность, чтобы восстановил свою милость.

И непрерывно будет совершенствовать своё поражение и невнимание.

Прости своего друга и помилуй,

Коль он совершил ошибку.

Согласно сведениям ранних источников, Туграи также был автором
целого ряда кит`а, посвящённых химии, образцы которых дошли до нас.⁵⁶ В
этих стихах поэт рассуждает об изучении этой науки, эликсира, свойствах
воды, воздуха и других органических элементов. Например, свойства воды
поэт описывает следующим образом:

فِي الْمَاءِ سِرُّ عَظِيمٌ لَا يُحِسِّنُ بِهِ
إِلَّا الْحَكِيمُ الْعَلِيُّمُ الْمَاهِرُ الْفَطِنُ
فَمَرَّةً فِي تَجَاوِيفِ الْعُرُوقِ دَمُ

⁵⁶ Ас-Сафади, Салохуддин Халил ибн Айбак ибн Абдуллох. Ал-вофи би-л-вафаёт. Тахкик ва иитино
Ахмад ал-Арнаут ва Турки Мустафо. Дор ихё ат-Турос ал-араби, Бейрут-Лубонон. Ат-табаат-ул-уло
2000/1425. Адад ал-аджзо – 29, ал-джуз-ул-аввал-284 с.

Великая тайна воды не подлежит постижению,
Кроме как знающих, искусным в деле своём мудрецов.
Так иногда пропадает она в кровеносных сосудах,
А иногда и в вине, похожем на молоко.

Таким образом, в этом разделе даётся краткий обзор произведений и научных трудов Туграи Исфахани.

Во второй главе диссертации - «Диван Туграи Исфахани и его литературная ценность» на основе изучения авторитетных средневековых источников, раскрываются факторы вовлечения дивана поэта в научный оборот, анализируются структура и содержание дивана, особенности стихотворений поэта.

В источниках указывается, что диван Туграи долгие годы был объектом исследования, его пересказывали обучающимся. Как утверждают историки, сын поэта – Мухаммад ибн Хусайн ибн Али также занимался популяризацией его стихов.⁵⁸

Выясняется, что стихотворения Туграи на протяжении столетий распространялись поклонниками его творчества: «Стихотворения Туграи передавались в Мерве Абулфатхом Натанзи, в Балхе Абутохиром Арузи, в Масуле Абубакром ибн Шахрузури, на берегах Тигра – Абулфазлом и другой группой рассказчиков».⁵⁹

Некоторые учёные, оценивая стихотворения поэта, подчёркивают, что «Если поэзия – это море, то стихотворения Туграи сокровища в нем».⁶⁰

Большинство авторов источников, указывая на литературную ценность дивана поэта, приводят лучшие образцы его стихотворений.

В подтверждение атрибуции следующего стихотворения перу Туграи, Ибн Адим заявляет: «Шариф Абухашим Хашиими сказал: Абуса'д Сам'ани прочитал нам его и сказал: Абубакр Мухаммад ибн Касым ибн Музффар Кадий в собрании в мечети Масула продекламировал нам его и добавил: это стихотворение прочитал нам сам Устод Абуисмаил Мунши:

تَمَنَّيْتُ أَنْ أَفَاكَ فِي الدَّهْرِ مَرَّةً
فَلَمْ أَكُ مِنْ ذَاكَ التَّمَنِي بِمَرْزُوقٍ
سُويِّ سَاعَةٍ التَّوْدِيعِ دَامَتْ فَكِّمْ مِنِي
أَنَالَتْ وَمَا قَامَتْ بِهَا امْلَا سُوقِي
فِي الْيَابَاتِ أَنَ الدَّهْرَ كُلَّ زَمَانِهِ

⁵⁷ Ас-Самани, Абуса'д Абдулкарим. Ал-ансоб (Книга родословий). Хаккака нусусаху ва аллака алайхи аш-Шайх Абдурахмон ибн Яхя ал-Муаллими ал-Ямани. Ал-Кохира, ат-табаат-ус-сония 1980-1400 адад ал-аджзо 12.

⁵⁸ Ибн Адим, ас-Сохиб Камалуддин Умар ибн Ахмад ибн Аби Джарода. Бугят-ут-талаб фи таарихи Халаб. Дор-ул-фиқр. Бейрут-Лубнон. 5863 с.

⁵⁹ Ас-Самани, Абуса'д Абдулкарим. Ал-ансоб (Книга родословий). Хаккака нусусаху ва аллака алайхи аш-Шайх Абдурахмон ибн Яхя ал-Муаллими ал-Ямани. Ал-Кохира, ат-табаат-ус-сония 1980-1400 адад ал-аджзо 12.

⁶⁰ Ал-Хусайн, ас-Сайид ал-Аббос ибн Али ал-Мусави ал-Макки. Нузхат-ул-джалис ва муният-ул-адиб ал-анис. Маншурот ал-матбаат ал-Хайдария фи Наджф-ил-ашраф, 1967/1386. Адад ал-аджзо 2, ал-джуз 1-656 с., алджуз 2-676 с.

Желаю я увидеть лик твой всего лишь раз в мире,
 Этому желание не суждено было сбыться
 Кроме часа разлуки, который продлился,
 Предоставил мне возможность и восстал с надеждой изгнать меня,
 Так как, кладезь времени — это час разлуки
 Но расставанье не должно быть вечным.

Следует отметить, что рифма является одним из основных элементов арабского стиха. В связи с этим, Али Джавад подчёркивает: «Применение одинаковой рифмы считается одним из важнейших правил во всех видах арабской поэзии, за исключением **урджузы** и **мусамматы**. Следовательно, ни один поэт не станет нарушать эти каноны, ибо это требование времени, и чтобы быть искусственным поэтом, необходимо соблюдать существующие правила».⁶²

Следуя правилам арабского стихосложения, Туграи использовал большое количество стихотворных рифм. В этом плане, наиболее частоупотребляемой является рифма **ро`** и количество **касыд** в этой рифме достигает семидесяти четырёх. Многократно использовались поэтом также **рифмы бо`, дол, мим, лям, айн, нун**. Меньше всего наблюдается употребление рифм: **ха` (هاء), за` (ظاء), гайн (غين)**, по которым поэт сочинил по одной касыде.

Ознакомление с диваном Туграи Исфахани показывает, то что в его стихотворениях отражаются богатое воображение, изящество выражения мысли, плавная манера изложения поэта. Эти особенности обуславливают высокую оценку творчеству Туграи в достоверных источниках.

В двух разделах и трёх параграфах этой главы исследуются следующие вопросы: **«Известные касыды «Ламия» и история их возникновения в арабской литературе», «Литературная ценность касыды «Ламият-ул-Аджам» Туграи Исфахани с точки зрения предшествующих и современных учёных», «Комментарии к касыде «Ламият-ул-Аджам» и их значение», «Издания и история изучения «Ламият-ул-аджам», «Влияние «Ламият-ул-Аджам» и других стихотворений Туграи на творчество последующих поэтов».**

Во-первых, рассматривается вопрос о приписывании названия «Ламия» трём касыдам, а именно: «Ламият-ул-Араб», «Ламият-ул-Аджам» и «Ламия» Ибн Варди⁶³ также подчёркивается мастерство арабских поэтов в создании такого рода стихов.

⁶¹ Ибн Адим, ас-Сохиб Камалуддин Умар ибн Ахмад ибн Аби Джарода. Бугят-ут-талаб фи таарихи Халаб. Дор-ул-фикр. Бейрут-Лубонон. 5863 с.

⁶² Тохир Али Чавод. Аш-шиър-ул-араби фи-л-Ирок ва билод ал-Ачам фи-л-аср ас-Салчуки. Дор арроид ал-араби, Бейрут-Лубонон. Ат-табъят-ус-сони. Чузони фи мучаллад вохид 1985/1405 – 560 с.

⁶³ Ибн ал-Варди, Сироджуддин Умар ибн ал-Музаффар. Насихат-ул-ихван ва муршад-ул-хуллон. Ал-Канови, Масуд ибн Хасан. Шарх Ломият Ибн ал-Варди ал-Мусамма Фатх ар-Рахим ар-Рахмон шарх Насихат-ул-ихван ва муршад-ул-хуллон. Дор ал-Мунходж-ас-Саудия, 2008-210 с.

Во-вторых, осуществляется анализ касыды «Ламият-ул-Аджам» Туграи Исфахани, приводятся точка зрения учёных и критиков прошлого и современности об особенностях этого произведения.

Исследования, осуществлённые в диссертационной работе, позволяют заключить, что «Ламият-ул-Аджам» является одной из самых известных касыд Туграи, которая определяет высокое положение своего автора в истории арабской литературы.

Данная касыда состоит из 59 байтов и сочинена в метре басит махбун мусамман.

Являясь отражением тяжёлых дней жизни поэта «Ламият-ул-Аджам», сообщает важную информацию о социальной жизни эпохи, условиях жизни и творчества представителей науки, недоброжелательности и вражде придворных. Содержание следующих байтов касыды насквозь пропитано сетованием, оно даёт ясное представление о тревожном и обречённом состоянии Туграи:

ناء عن ألاهل صفر ألف منفرد
كالسيف عرى متناه عن الخل .
فلا صديق اليه مشتكى حزنى
و لا انيس اليه منتهى جذلى⁶⁴

(Я удаляюсь от людей, я одинок,
Словно меч, вынутый из ножен.
Нет у меня друга, которому я излил бы горе своё,
И нет товарища, соучастника кто б радость разделил мою -Х.Н.)

В касыде гармонируют изящный стиль и неповторимая манера изложения мысли.

В диссертации освещается тот факт, что содержание касыды не имеет связи со своим названием. В ней ни Араб не является объектом порицания, ни Аджам не подлежит восхвалению. Таким образом, в касыде нельзя проследить ни единой связи, которая доказывала бы её сходство с «Ламият-ул-Араб» Шанфары.

В этой части диссертации приводятся рассуждения о названии рассматриваемой касыды и научные аргументы средневековых учёных на данный вопрос. По мнению большинства литераторов, касыда названа «Ламият-ул-Аджам» из-за места происхождения своего автора, который являлся выходцем из Аджама.

Первые комментарии к касыде «Ламият-ул-Аджам» появились еще в начале XIII в., и самым ранним считается комментарий Абульбако Абдуллоха ибн Хусайна Укбари (538/1143-616/1219), а самый объемный и известный из них - «Китоб ал-гайс ал-мусаджджам фи шарх «Ламият-ул-Аджам» составлен Салохуддином Сафади (696/1296 – 764/1363).

⁶⁴ Тугрои, Абуисмоил. Девон ат-Тугрои. – Константинополь, 1881/1300 – 145 с

На основе изучения материалов научных источников в диссертации раскрываются специфика, методы и приёмы комментирования «Ламият-ул-Аджам»:

1. Выясняется, что некоторые комментаторы поясняют общее содержание касыды.
2. Комментаторы, опираясь на содержание произведения, рассуждают об условиях жизни в пустыне.
3. В комментариях говорится о средствах художественного выражения и возможностях арабской балаги.
4. Комментаторы дают толкования сложных слов и трудных для понимания бейтов касыды.
5. В процессе комментирования авторы рассматривают нравственно - этические, философские, религиозные и другие вопросы, касающиеся различных областей знания.

Касыда «Ламият-ул-Аджам» благодаря переводу на некоторые языки становится известной и в европейском литературоведении. Этому вопросу посвящен параграф **«Публикации и история исследования «Ламият-ул-Аджам»**, где отмечается, что впервые касыда была переведена на латинский язык и опубликована Я. Голиусом в 1629 году.

Позднее в 1660 году другой учёный, П. Ваттиер, перевёл касыду с латинского на французский язык. Другой французский перевод был осуществлён в 1903 году А. Рауксом, опубликовавшим перевод вместе с оригиналом.⁶⁵

Некоторые русские востоковеды также проявляют интерес к биографии и творчеству Туграи, в особенности, к его «Ламият-ул-Аджам». Так, Е.Э. Бертельс, рассуждая о популярности касыды и ее латинском переводе, утверждает, что Туграи прославился именно благодаря «Ламият-ул-Аджам».⁶⁶

В арабском литературоведении «Ламият-ул-Аджам» неоднократно становится объектом исследования. Впервые касыда издается в Ливане, без указания имени автора. Позже сочинение было напечатано в сборнике **«Маджмуат мухиммот ал-мутун»** в Каире в 1280/1864, 1281/1865, 1295/1878 гг.

Иранская арабистика тоже не осталась в стороне от исследования и издания указанной касыды. По сведениям Хонбобо Машора, касыда была издана литографическом способом, без указания страниц, с комментариями к семи муаллакат еще в 1272/1856 г. в Тегеране.⁶⁷

⁶⁵ Николсон The Literary History of the Arabs 326). Nicholson, R.A. A literary history pf the Arabs. Cambridge: Cambridge university press, 1966. -505p.

⁶⁶ Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. Избранные труды. Москва: Наука, 1988-558 с.

⁶⁷ Машшор, Хонбобо. Муаллифини кутуби чопии форсӣ ва арабӣ. (Авторы персидских и арабских печатных книг). – Тегеран, 1952/1340. В 2 томах, 2 – 990 с.

Современные иранские ученые осуществляют прозаический и стихотворный перевод «Ламият-ул-Аджам» на персидский язык. В этом плане, достойна упоминания заслуга Махди Мухаккика.⁶⁸

Интерес учёных и переводчиков к «Ламият-ул-Аджам» свидетельствует об определённой значимости и литературной ценности произведения.

В другом параграфе диссертации рассматривается «**Влияние «Ламият-ул-Аджам» и других стихотворений Туграи на творчество последующих поэтов**». Подчёркивается, что, несмотря на относительно малый объем, в арабской литературе произведение неоднократно становится объектом подражаний других поэтов.

Третья глава диссертации - «**Стихотворная тематика, поэтическое мастерство и взаимовлияние арабской и персидско-таджикской поэзии в творчестве Туграи Исфахани**» состоит из трех разделов. Автор предпринимает попытку для осуществления всестороннего анализа всех поэтических аспектов произведений Туграи Исфахани.

Первый раздел главы называется «**Стихотворная тематика дивана Туграи**». Выясняется, что поэт создавал стихотворения во всех литературных жанрах, в том числе, мадх (панегирик), фахр (самовосхваление), газель, марсия (элегия), хиджо (высмеивание), васф (описание), панд (наставление).

Туграи продемонстрировал особое мастерство в васфе (восхваление), что прославило его как восхвалителя природы. Уместно отметить, что в рассматриваемом периоде литературы подражание древним традициям арабской поэзии переживало второе дыхание. Однако, такого рода подражания и влияние чужды произведениям Туграи, что подтверждает превосходство его васфа.

В его восхвалительных стихах преимущественно преобладает воспевание природы и ярко выделяются удивительные художественные сравнения (ташбехот), использованные поэтом. В особенности, васф «живой природы» с её сочетанием красок и неповторимыми оттенками блестящее выражена в следующих байтах:

وَكَانَمَا الشَّمْسُ الْمُنِيرَةَ إِذْ بَدَتْ
وَحَذَّأُهَا فِي الْأَفْقِ بَدْرٌ يَغْرُبُ
مُتَّحَارِبَانِ لِذَا مَجْنُ صَاغَةُ
مِنْ فِضَّةٍ وَلِذَا مَجْنُ مُذَهَّبٌ⁶⁹

Подобно солнцу, восходящему сия,
Луна напротив него на горизонте изчезнет скоро.
Сразятся меж собой, но солнце обладает щитом, вылитым из серебра,
А солнце вылито в форме щита из золота.

⁶⁸ Махди Мухаккик. Тарчумай мансур ва манзуими касидаи Ломият-ул-ачами Тугрои Исфахони. (Прозаический и поэтический перевод касыды «Ламият-ул-Аджам» Туграи Исфахани). – Научно-исследовательский журнал института литературы и гуманитарных наук университета Исфахан, (Вижаномаи Исфахон) 2001/1379-261 с.

⁶⁹ Тугрои, Абуисмоил. Девон ат-Тугрои. – Константинополь, 1881/1300 – 145 с.

Поэт простыми и понятными словами и фразами описывает красоту природы, и широко использует эпитеты и сравнения.

Туграи, касаясь тем судьбы и предначертания, жизни и смерти, создаёт пленительные касыды. В этом плане, достойны упоминания элегии поэта, отображающие его печаль, скорбь и сожаление.

Элегия, которую Туграи посвятил своей супруге, также привнесла новшество в эволюцию арабской литературы, так как среди арабских поэтов не было принято оплакивать жену. Первым поэтом, посвятившим рисо своей супруге, является Джарир (33/653 – 114/733). Но и то лишь несколько байтов предназначались ей, а далее поэт продолжает унижать достоинства своего противника Фараздака и восхвалять самого себя.⁷⁰

Например, глубочайшая скорбь по утрате своей жены и внутреннее переживание поэта находят своё отражение в следующем рисо:

فِيَأْنَوْمٍ لَا تَعْمُرْ وَ سَادِيٍّ وَ لَا تَطْرُ
بِمُقْلَةٍ مَرْهُومٍ الْإِزَارِيْنِ بِالْقَطْرِ
وَمَا لَكُمَا يَا مُقْيَّيٍ وَ لِكَرَيٍ
وَ نُورُ كُمَا قَدْ غَابَ فِي ظُلْمَةِ الْقَبْرِ
فَمَا عَبْرَهُ السَّاقِي بِكَلْسٍ رَوَيَّةٍ
بِأَغْرَرَ فَيَضَّاً مِنْ دِمَائِكُمَا الغَزْرِ
وَيَا مَوْتُ الْحَقْنِي بِهَا غَيْرَ غَادِرِ
فَإِنَّ بَقَاءِي بَعْدَهَا غَابَةَ الغَدِيرِ⁷¹

О сон, не приходи ко мне, иди своим путём, не приближайся
Ко взору того, чьи ланиты влажны от слёз.
Что же случилось с вами, о мои сонные глаза
Ваш блеск померк во мгле гробницы.
Слёзы виночерпия не сравнятся в переполненности с вами
Тогда как вы принимаете много крови,
О смерть, соедини нас, будь верна нам,
Ибо жизнь без неё верх вероломства....

Наряду с сочинением рисо, поэт также писал стихотворения содержащие аскетические и суфийские идеи.

Изучение стихотворной тематики дивана Туграи даёт нам право утверждать, что он с целью приобретения своего собственного, особенного стиля, и для создания новых образов и идей конкурировал со своими современниками и неизменно одерживал победу над ними.

Одновременно со словообразованиями и фразами, изяществом речи, тонкостью выражения в произведении поэта также наблюдается широкое использование художественных средств выражения, которое доказывает его поэтическое мастерство. Поэтому были использованы такие художественные средства выражения как: ташбех (сравнение), метафора, противопоставление

⁷⁰ Джарир ибн Атиха ал-Хатафи. Дивон Чарир. – Дор Бейрут: 1986/1406, - 511 с.

⁷¹ Тугрои, Абуисмоил. Девон ат-Тугрои. – Константинополь, 1881/1300 – 145 с.

и противоположение, таджнис, цитирование и тазмин, талмех (намёк, реминисценция), ирсол ул-масал (цитирование пословицы), ташре'.

Например, в следующих бейтах, поэт искусно сравнивает своих коварных врагов с собаками, лающими в ночное время суток:

فَقْلَتْ أَنْهُمْ عَنْدِي وَ كَيْدُهُمْ
كَالْكُلْبِ إِذْ بَاتْ يَعْوِي صَفَحَةُ الْقَمَرِ⁷².

Воистину, мои враги своим обманом и коварством,
Походят на собак, которые всю ночь напролёт лишь заняты лаем и ничем другим.

В диссертации приводятся примеры использования средств художественного выражения, доказывающие высокий эстетический вкус и мастерство поэта.

В последнем разделе этой главы диссертации «**Взаимное влияние арабской и персидско-таджикской поэзии в творчестве Туграи Исфахани**» анализируются источники развития художественного мышления поэта на основе рассмотрения примеров из творчества арабоязычных и персидско-таджикских поэтов.

Изучение стихотворений Туграи показывает, что поэт, как и большинство своих современников, следовал традициям стихосложения доисламской литературы. Вместе с тем, в его произведениях прослеживается влияние культуры и литературы Аджама и Араба.

Исследователи придерживаются единого мнения, что на личность и творчество Туграи повлияли труды известных поэтов доисламского периода арабской литературы, как Шанфара, Имрулкайс, а также литераторов последующих эпох - Абдуллаха ибн Му`таза, Ибн Хони, Бухтури, Мутанабби, Шарифа Рazi, Абулало Маарри.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

I. ОСНОВНЫЕ НАУЧНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ДИССЕРТАЦИИ

В формировании образа мыслей Туграи Исфахани значительное влияние оказали древние иранские и индийские эпические поэмы, и образцы повествовательной прозы, как «Калила и Димна», «Синдбаднаме» и т.п. Не вызывает сомнения и то, что поэт перенял мотивы, сюжеты, притчи и образы произведений персидско-таджикской литературы.

Изучение рассматриваемой темы выявляет тот факт, что в таджикском литературоведении жизнь и творчество одного из арабоязычных персидско-таджикских поэтов Туграи Исфахани не подвергались отдельному исследованию. Поэт наряду с сотнями других писателей воспитывался в окружении персидско-таджикской литературы и глубокое знание арабского языка и литературы позволили ему стать одним из выдающихся знатоков красноречия и письма.

I. РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРАКТИЧЕСКОМУ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ

⁷² Тугрои, Абуисмоил. Девон ат-Тугрои. – Константинополь, 1881/1300 – 145 с.

РЕЗУЛЬТАТОВ

1. Туграи Исфахани был одним из известных поэтов и учёных периода правления Сельджукидов. Он родился в Джее Исфахана в 1061 году, был привлечен на службу к Мас'уду Маликшаху, и впоследствии был казнён противниками султана в 1220 году[2-М].

Поэт и учёный родился в благородной и знатной семье и воспитывался в благоприятной научной и культурной среде. Существуют два различных мнения относительно происхождения поэта: группа учёных придерживается мнения, что Туграи Исфахани являлся арабом, в то же время другая группа называет его иранцем. Хотя поэт описывал кочевую жизнь арабов и выражал своё восхищение, это не является доказательством того что он был арабом. Можно упомянуть огромное количество представителей персидско-персидской литературы, которые сочиняли в подражание доисламской традиции стихосложения. Этот аргумент находит своё подтверждение в творчестве Фарруха Сиистани, Мунчехра Дамгани, Хакани Шервани и других поэтов.

2. Туграи Исфахани в своих стихотворениях не высказывает высокомерие своим происхождением. Поэт, благодаря знаниям и поэтическому мастерству, оказывает влияние на развитие традиций государственного управления и занимает особое место в литературе своей эпохи[3-М].

3. Согласно сведениям ранних источников, Туграи Исфахани начинает службу при дворе в качестве писца и достигает статуса визиря, а благодаря широкой эрудированности и талантам, ему удаётся снискать уважение окружающих.

Помимо своей поэтической деятельности, поэт также являлся рассказчиком хадисов внеся свой вклад в собирании хадисов пророка.

Являясь знатоком точных наук, поэт в особенности проявлял огромный интерес к алхимии. В данном направлении им были сочинены около двадцати научных трудов. В своих дискуссиях об алхимии, Туграи Исфахани подвергает критике идею и научный труд Абуали ибн Сины[4-М].

4. Литературная деятельность поэта осуществлялась в трёх направлениях – сочинение стихотворений,commentирование произведений и изложение писем. Сохранившееся письмо Туграи считается ярким примером ихвания (братского письма).

Вместе с тем, поэт предоставил комментарии и разъяснения к терминам, относящимся к алхимии и точным наукам в форме касыды и кит’ы, что также свидетельствует о мастерстве упомянутого учёного. Прозаические обучающие отрывки или же кит’ы, о ремесленничестве, которые отражают развитие и эволюцию данной отрасли, обладая высокой исторической и социальной ценностью не теряют свою значимость и по сей день. Именно благодаря этим трудам, в наше время Туграи Исфахани известен как учёный и философ[4-М].

5. Туграи приобрёл известность также благодаря сочинению и собранию своего дивана. Письменные копии его дивана, дошедшие до наших дней,

разделяются на две группы: 1. Списки, составленные по слоговой букве с учётом рифм; 2. Списки, собранные по стихотворной тематике – мадх (панегирик), шиква (сетование), рисо (элегия), газель и другие.

На протяжении многих столетий учёные и литераторы присуждали высокую оценку дивану поэта и рассматривали его как объект своего изыскания. Поэт использовал единую рифму свойственную арабской поэзии и различные стихотворные рифмы, такие как рифмы ро, бо, даль, мим, лям и тд.. Творчество поэта не раз становилось объектом подражания и заимствования многих поэтов. В последующем, высказывания поэта превращались в поговорки и пословицы, что также свидетельствует о непревзойдённом творческом гении Туграи Исфахани[5-М].

6. Одним из факторов, послуживших известности Туграи Исфахани является касыда «Ламият-ул-Аджам», ставшее источником вдохновения многих поэтов для создания других «ламия». Это сочинение в последующем пересказывается литераторами и поклонниками творчества поэта.

«Ламият-ул-Аджам» была известна ещё при жизни Туграи Исфахани и на протяжении долгих столетий восхищала читателей, слушателей и любителей красноречия. В достоверных источниках описывая ценность и значимости данного произведения литераторы использовали такие эпитеты как «величайший образец касыды», «сокровищница пользы» и др[4-М].

7. Туграи Исфахани создавал произведения в различных жанрах, таких как васф, мадх, марсия, зухдият. В отличии от других, при сочинении восхвалений, Туграи следует традициям древнеарабской поэзии, однако в свойственной только ему манере. Эта особенность наблюдается также и в касыде «Ламият-ул-Аджам». В ней Туграи, нарушая традиции, приводит газель не в матла' касыды, а в её основной части. Некоторые панегирики поэта, также вопреки традициям арабской поэзии, начинаются без введения, непосредственно с восхваления мамдуха. Эти новшества составляют достоинства панегириков поэта.

Особенностью творчества Туграи Исфахани является то, что элегию (марсия), он посвятил своей супруге. Рисо поэта пропитанные печальными мотивами, эмоциональные по содержанию поэтические произведения были сочинены со всей искренностью и считаются превосходными образцами данного жанра. Аскетические стихотворения Туграи Исфахани содержат новшества, которые отражаются в том, что источником вдохновения служат философские идеи нравственности человека, связи человека с бытием и миром[6-М].

8. В создании образов и смыслов Туграи демонстрирует высокое мастерство, сформированное под влиянием литературной среды его времени. XI и XII века считаются периодом интенсивного развития средств художественного выражения, в особенности, словесных фигур речи, поэтому в сочинениях Туграи широко используются ташбех, тавсиф, истиора, тазод, ирсол-ул-масал, талмех, таджнис, ташре` и т.п[6-М].

9. В творчестве Туграи ярко выражается взаимовлияние арабского и персидского языков. Как и большинство поэтов эпохи Аббасидов, он оказался под влиянием доисламской арабской поэзии[6-М].

Более того, Туграи Исфахин черпал знания в художественных идеях представителей пост-исламской литературы, в персидско-таджикской поэзии, сюжетах и мотивах популярных в восточной литературе, искусно используя результаты этих изысканий в своём творчестве.

Использование васфа и ташбехот в творчестве Туграи Исфахани уподобляют его стиль к манере Абдуллоха ибн Муттаза. Поэт применяет свой изысканный вкус в описании природы и с исключительным мастерством придаёт своим творениям новые оттенки и образы. Этот факт подтверждается многочисленными подражаниями поэта стихотворениям Ибн Хани, Бухтури, Мутанабби, Шарифа Рazi, Абулало Маарри.

Поэта вдохновляли произведения не только арабских, но и персидско-таджикских поэтов, о чем свидетельствуют его стихотворные притчи «Орёл», «Волк и лиса», «Волк, лиса и лев».

10. Хотя поэт в основном сочинял на арабском, в его творчестве также употребляется огромное количество персидско-таджикских слов.

Наряду с иранскими доисламскими литературными традициями стихосложения включающие тему весны – изображение картин природы, восхваление цветущих садов и лужаек, благоухание цветов и т.д., непосредственным образом использованные поэтом в описании фруктов и садов, таких как апельсиновая роща⁷³, айовых деревьев,⁷⁴ виноградников⁷⁵, бурлящих рек⁷⁶ также олицетворяют связь Туграи с персидско-таджикской культурой. В диване Тураи наблюдаются воспевания «базилика»⁷⁷, красочные описания «жёлтой розы»⁷⁸, «астры»⁷⁹, и «шрафана»⁸⁰.

11. В арабоязычной литературе рассматриваемого периода широко распространяется воспевание древних персидско-таджикских празднеств – Навруза и Мехргона. Туграи в стихотворениях, посвященных Наврузу, поздравляет друзей с этим старинным праздником и описывает его красоту.

Основные положения диссертации отражены в следующих работах автора:

а)Научные статьи, опубликованные в ведущих рецензируемых журналах и изданиях, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

[1-А]Тӯраева Г. Б. «Ломият-ул-Ачам»-и Түгрой ва баҳои донишмандони мутакқаддиму мусир ба он [мақола] / Г. Б. Тураева // Номаи Донишгоҳ (мачаллаи илмӣ). Бахши филологӣ.-Хуҷанд: 2015. – №1 (42) – С. 111-114.

⁷³ Тугрои, Абуисмоил. Девон ат-Тугрои. – Константинополь, 1881/1300 – с.125

⁷⁴ Тугрои, Абуисмоил. Девон ат-Тугрои. – Константинополь, 1881/1300 – с.125-126

⁷⁵ Тугрои, Абуисмоил. Девон ат-Тугрои. – Константинополь, 1881/1300 – с.121-122

⁷⁶ Тугрои, Абуисмоил. Девон ат-Тугрои. – Константинополь, 1881/1300 – с.121

⁷⁷ Тугрои, Абуисмоил. Девон ат-Тугрои. – Константинополь, 1881/1300 – с.123-124

⁷⁸ Тугрои, Абуисмоил. Девон ат-Тугрои. – Константинополь, 1881/1300 – с.122-123

⁷⁹ Тугрои, Абуисмоил. Девон ат-Тугрои. – Константинополь, 1881/1300 – с.124

⁸⁰ Тугрои, Абуисмоил. Девон ат-Тугрои. – Константинополь, 1881/1300 – с.124

[2-А] Тӯраева Г. Б. Мууре ба зиндагиномаи Муайядуддин Абӯисмоили Туғрой [мақола] / Г. Б. Тураева // Номаи Донишгоҳ (мачаллаи илмӣ). Бахши филологӣ.-Хуҷанд: 2016. - №4 (49) – С. 110-115.

[3-А] Тӯраева Г. Б. «Ломият-ул-Аҷам»-и Туғроии Исфаҳонӣ ва таърихи маъруфияти қасида ба ин унвон» [мақола] / Г. Б. Тураева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (мачаллаи илмӣ). Бахши филологӣ.-Душанбе: 2017.- №4/7.- С.213-216.

[4-А] Тӯраева Г. Б. «Баъзе мулоҳизаҳо оид ба таълифоти Туғроии Исфаҳонӣ доир ба илми кимиё [мақола] / Г. Б. Тураева // Номаи Донишгоҳ (мачаллаи илмӣ). Бахши филологӣ.-Хуҷанд: 2018. – №1 (54) – С. 136-141.

6) мақолаҳо дар дигар мачаллаю маҷмӯаҳои илмӣ:

[5-А]Тӯраева Г. Б. Таъсири «Ломият-ул-Аҷам»-и Муайядуддин ат-Туғрой ба эҷодиёти шоирони баъдӣ. [мақола] / Г. Б. Тураева // Паёми Суғд (мачаллаи илмӣ). Бахши адабиётшиносӣ.-Хуҷанд: 2014. – №12 (228) – С. 92-95.

[6-А]Тӯраева Г. Б. Таъсири шоири арабизабони форсу тоҷики аҳди Салҷуқиён Туғроии Исфаҳонӣ ба осори Гёте [мақола] / Г. Б. Тураева // Роҳи Абрешим ва робитаҳои байнифарҳангии Авруосиё (маводи конфоронси байналхалқии илмӣ-назарияйӣ бахшида ба соли «Рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ (мачаллаи илмӣ).-Душанбе: 2018. – С. 258-260

АННОТАЦИЯ

**таҳқиқоти диссертационии унвончӯ Тӯраева Гулорохон Бурхоновна
дар мавзӯи «Туғрои Исфаҳонӣ ва нақши ў дар ташаккули адабиёти
арабизабони форсу тоҷики асрҳои XI-XII» барои дарёфти унвони илмии
номзади илмҳои филологияи аз рӯи ихтисоси 10.02.14 – филологияи классикӣ,
филологияи араб ва юнонӣ**

Калидвожаҳо: адабиёти арабизабони форсу тоҷик, салҷуқиён, «Ломият-ул-аҷам», қасида, Туғрои Исфаҳонӣ, девони шеър, асри миёна, шарҳҳо, робитаи фарҳангӣ, рисо, эҷодиёт, санъатҳои бадӣ, сарҷашмаҳои мұйтамад, поэтика, зиндагинома.

Рисолаи диссертационӣ ба таҳқиқи рӯзгору осори донишманду шоири забардасти арабизабони садаҳои XI-XII Туғрои Исфаҳонӣ, баррасиву таъйини арзиши адабии девони ашъор ва қасидаи «Ломият-ул-Аҷам»-и шоир баҳшида шуда, ҷойгоҳи ў дар назму насли арабизабони аҳди Салҷуқиён, таъсири эҷодиёти ў ба адабиёти арабизабони форсу тоҷик дар замони зиндагии суханвар ва қарнҳои минбаъда мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Дар рисола бори нахуст нуктаҳои асосии зиндагинома ва эҷодиёти Туғрои Исфаҳонӣ, фаъолияту мавқеи суханвар дар дастгоҳи ҳукумати Салҷуқиён, таъсири авзои ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва адабӣ ба фаъолияти эҷодии ниғоронда, афкору андешаҳои муҳакқиқони асrimiёнагиу мусир вобаста ба арзиши назму насли адиб, мундариҷаи девони ашъори шоир ва муқоисаи муҳтасари нусхаҳои хаттӣ ва нашрҳои он, инчунин қимати адабии қасидаи «Ломият-ул-Аҷам» ва шарҳҳои ба он нигошташуда баррасӣ гардидааст.

Ҳамзамон, бо таҳлили ҳамаҷонибаи қасидаи «Ломият-ул-Аҷам» мақоми ин оғаридай адабиву бадеии Туғрои Исфаҳонӣ дар таърихи адабиёт, омилҳои шуҳрат ёфтани ва мавриди истиқболияҳои эҷодӣ қарор гирифтани ин шеър тадқиқ шудааст.

Дар таҳқиқот мавзӯъ, муҳтаво ва ҷанбаҳои поэтикаи девони Туғрои Исфаҳонӣ ва таъсири мутақобили назми арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ дар эҷодиёти шоир мавриди пажӯҳиши амиқ қарор гирифтааст.

Рисола фарогири манзараи умумии фаъолияти сиёсӣ ва илмиву адабии Туғрои Исфаҳонӣ буда, бо такя ба манобеи муҳимми таъриҳӣ, адабӣ ва илмии аз замони зиндагии адиб то замони мо банашррасида мақоми ҷамъиятиву сиёсии ин ҷеҳраи машҳур дар дастгоҳи идории Салҷуқиён, мундариҷа ва арзиши рисолаҳои ў дар хусуси илми кимиё, қитъаву қасидаҳои таълимӣ ҷиҳати ташреҳи мағҳумҳо ва истилоҳоти илми мазкур, мавзӯи ашъор, ҳунари шоирӣ, корбурди саноен шеърӣ, ибораву таркибҳои шоирона, таъсири унсурҳои лугавӣ, сабк ва рӯҳи адаби форсӣ ба осори суханвар мавриди тадқиқи ҳаматарафа қарор гирифтааст.

Дар мачмӯъ, дар кори диссертационӣ тамоми паҳлӯҳои зиндагӣ, осор, ибтикороту навовариҳои эҷодӣ, мавқеи ҳунарии Туғрои Исфаҳонӣ дар таърихи адабиёти арабӣ ва форсу тоҷик ва моҳияти истеъдоди суханварии ин симои барчастаи илму адаб таҳқиқ шудааст.

АННОТАЦИЯ

диссертационного исследования соискателя Тураевой Гулорохон Бурхоновны на тему «Туграи Исфахани и его роль в развитии арабоязычной персидско-таджикской литературы XI-XII вв.», представленной на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.14.- Классическая филология, арабская и греческая филология

Ключевые слова: арабоязычная персидско-таджикская литература, сельджукиды, «Ламият-ул-аджам», касыда, Туграи Исфахани, сборник стихотворений, средние века, комментарии, культурная взаимосвязь, элегия, творчество, художественные средства выражения, достоверные источники, поэтика, жизнеописание.

Диссертационная работа посвящена изучению жизни и творчества выдающегося арабоязычного поэта XI-XII вв. Туграи Исфахани, выявлению литературной ценности его дивана и касыды «Ламият-ул-Аджам», роли и места поэта в арабоязычной персидско-таджикской литературе эпохи Сельджукидов, раскрытию степени влияния его творчества на арабоязычную персидско-таджикскую литературу исследуемого периода и последующих столетий.

В диссертационной работе впервые в монографическом плане исследуются основные моменты жизни и творчества Туграи Исфахани, деятельность и место поэта в государственном аппарате Сельджукидов, влияние социально-политической обстановки, культурной и литературной среды на формирование и развитие его поэтического мастерства, точка зрения и суждения средневековых и современных исследователей относительно поэзии и прозы литератора, изучается тематика и содержание его дивана, осуществляется краткий сопоставительный анализ списков произведений поэта и их изданий, также определяются характерные особенности и значимость касыды «Ламият-ул-Аджам» и комментариев к этому произведению.

Впервые в современном таджикском литературоведении, на основе всестороннего анализа касыды «Ламият-ул-Аджам», определяется её место в истории литературы, раскрываются факторы её широкой популярности, обусловившие появление целого ряда подражаний. Содержанию и аспекты поэтики дивана Туграи Исфахани, отражение взаимовлияния арабской и персидско-таджикской литератур в творчестве поэта.

В диссертационной работе отображаются различные грани политической, научной и литературной деятельности Туграи Исфахани; с опорой на достоверные исторические, литературные и научные источники, изданные, начиная со времён жизни поэта до современного периода, подвергаются научному осмыслению положение поэта в государственном правлении Сельджукидов, а также содержание и ценность его научных произведений, связанных с алхимией, посвященные разъяснению понятий и терминов этой науки, обучающие кит'а и касыды, тематика стихотворений, проводится анализ использования средств художественного выражения, поэтических конструкций, определяется влияние лингвистических элементов, стиля и духа персидской литературы на творчество Туграи Исфахани.

В целом диссертационная работа охватывает все стороны биографии и творческого наследия, научных новшеств, внедрённых им в качестве учёного, определяются роль и место Туграи Исфахани в арабоязычной персидско-таджикской литературе XI-XII вв.

ABSTRACT
of Turaeva Gulorokhon Burkhanovna's thesis on the theme «Tugrai Isfahani and his Role in the Development of Arabic Persian-Tajik Literature of the XI-XII Centuries.

**claiming for a scientific tittle of a Candidate of Philological Sciences on
speciality 10.02.14. – Classical Philology, Arabic and Greek Philology**

Key words: Arabic Persian-Tajik Literature, the Seljuks, «Lamiyat-ul-Ajam», qasida, Tugrai Isfahani, collection of poems, Middle Ages, commentaries, cultural interrelation, elegy, creative work, stylistic devices, authentic sources, poetics, biography.

The candidate thesis is dedicated to the study of the life and creative activities of the Arabic poet of Persian-Takik origin of the XI-XII cc., consideration and definition of literary value of poet's divan and qasida «Lamiyat-ul-ajam», its place in Arabic prose and poetry of Seljuks' period, influence of his creative activities on Arabic Persian-Tajik Literature of the period under study.

The researcher has carried out multi-aspect exploration of the main points of Tugrai Isfahani's and creative activities in the court of the Seljuks, influence of social, political, cultural and literary life on poet's writing, contemplations and opinions of Medieval and contemporary researchers concerning the value of poet's prose and poetry, content of his divan and concise comparison of poet's manuscripts with their editions, significance of qasida «Lamiyat-ul-Ajam» and commentaries written on it.

In addition, analysis of the qasida «Lamiyat-ul-ajam», the place of the given Tugrai Isfahani's literary work in the history of literature, the factors served for fame and other works created in imitation to it are subject to overall exploration. Particular attention is paid to the study of the theme, the content and poetical aspects of Tugrai Isfahani's divan and the mutual influence of Arabic and Persian-Tajik Literature on poet's writing.

The present Candidate thesis reflects general view on the political, scientific and literary activities of Tugrai Isfahani. The following data are revealed based on the authentic historical, literary and scientific sources published during the life of the poet up to present, such as socio-political position of the famous poet in the court of the Seljuks, the content and value of his works dealing with alchemy, educational qit'as and qasidas dedicated to the explanation of notions and terms of the given field of studies, the theme of his poems, the usage of stylistic devices, poetical expressions, the impact of linguistic elements, Persian Literature's manner and spirit on Tugrai Isfahani's creative writing.

In general, the given research work covers all the aspects of the life and creation, initiation and novelty introduced by the poet, his literary position in creative beginnigs and Arabic Persian-Tajik of XI-XII cc. and the essence of the outstanding man of letter's talent.